

गाडगीळ

आणि

भारतीय लोकशाहीचे अर्थशास्त्र

१९५२

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय निबंध

सं. क्र. २१९२

मूळ लेखक :

भाई श्री. अ. डांगे

मराठी भाषांतर :

वसंतराव तुळपुळे

REFBK-0018448

केसरी प्रकाशन, पुणे

१८४४८

७५९६३	निर्वाह-
<u>२५११७</u>	<u>२९५२</u>

गाडगीळ

आणि

भारतीय लोकशाहीचे अर्थशास्त्र

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाण. स्वच्छ

क्रमांक... ७९७६३... वि: ... निबंध:

वर्ष... २०१२... को. वि. २५१५५

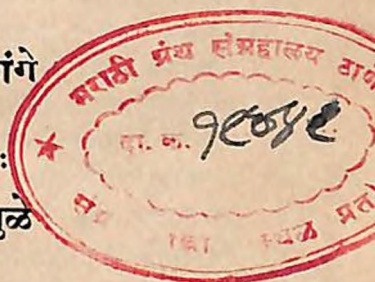
मूळ लेखक :

भाई श्री. अ. डांगे

मराठी भाषांतर :

वसंतराव तुळपुळे

REFBK-0018448

REFBK-0018448

केसरी प्रकाशन, पुणे

स्त्रीशास्त्र

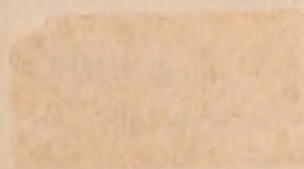
गीता

स्त्रीशास्त्र विद्वान्महोदय विद्वान्महोदय

प्रिन्ट
पृष्ठ ५८

८३९७७
५७८८

मूल्य २॥ रुपये

प्रकाशक व मुद्रक

ज. श्री. टिलक, केसरी प्रकाशन, केसरी मुद्रणालय
५६८ नारायण पेठ, पुणे ३०

प्रकाशकांचे चार शब्द

प्रा. ध. रा. गाडगीळ यांच्या आकस्मिक निधनानंतर त्यांच्या स्मृतीस श्रद्धांजली वाहणारे अनेक गौरवपर लेख गेल्या वर्षात प्रकाशित झाले. परंतु त्यांच्या आर्थिक, सामाजिक व राजकीय विचारावर चिकित्सक, अभ्यासात्मक लिखाण अजून फारसे प्रकाशित झालेले नाही. कदाचित् अशा लिखाणाकरिता आणखी काही काळ लोटणे आवश्यक असेल. याला एकच अपवाद म्हणजे भाई डांगे यांची प्रस्तुत पुस्तिका. प्रा. गाडगीळांच्या निधनानंतर अवघ्या एक महिन्यात भाई डांग्यांनी 'गाडगीळ अँड दी इकॉनॉमिक्स ऑफ इंडियन डेमाँकसी' हा दीर्घ निबंध लिहून पुस्तिकेच्या रूपाने प्रसिद्ध केला. विषयाचे महत्त्व आणि अनेक मराठी वाचकांना त्याविषयी असलेली जिज्ञासा लक्षात घेऊन त्याचे मराठी भाषांतर या पुस्तिकेच्या रूपाने केसरी प्रकाशन आज प्रा. गाडगीळांच्या प्रथम श्राद्धदिनी प्रकाशित करित आहे.

प्रा. गाडगीळांच्या निधनानंतर इतक्या थोड्या अवधीत त्यांच्या विचारप्रणालीपैकी एका महत्त्वाच्या, किंबहुना केंद्रीय पैलूचे विवेचन व विश्लेषण करणाऱ्या या निबंधाबद्दल भाई डांगे यांचे अभिनंदन करावयास हवे. अशा तऱ्हेच्या लिखाणावर लेखकाची स्वतःची वैचारिक पार्श्वभूमी आणि भूमिका यांची छाया पडणे साहजिक असते. भाई डांग्यांच्या लिखाणात तर ते अपरिहार्य आहे. तो या निबंधाचा दोष नसून गुण आहे असे मी मानतो. प्रा. गाडगीळ यांचे विचार आणि त्यावर भाई डांगे यांचे निरूपण अथवा भाष्य अशा दोन्ही दृष्टींनी या निबंधाचे महत्त्व आहे.

भाई डांगे म्हणतात त्याप्रमाणे "मक्तेदारी भांडवलशाही नष्ट झाल्याशिवाय भारताचा विकास वेगाने होणार नाही" या मुद्द्यावर प्रा. गाडगीळांनी प्रथमपासूनच भर दिला होता. किंबहुना मक्तेदारी भांडवलशाहीच नव्हे, तर आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, सांस्कृतिक सर्व क्षेत्रात जेथे जेथे मक्तेदारी आहे तेथे तेथे प्रा. गाडगीळांनी तिच्यावर सतत प्रहार केले आहेत. परंतु एवढ्या आधारेने भाई डांगे

प्रा. गाडगिळांना वळेच आपल्या क्रांतिकारक लोकशाहीकडे ओढीत आहेत असे वाटते. सर्व क्षेत्रांतील मक्तेदारी नष्ट करून जी नवीन सामाजिक व आर्थिक पुनर्रचना करावयाची तिच्याकरिता प्रा. गाडगिळांची भिस्त भाई डांग्यांना अभिप्रेत असलेल्या क्रांतिकारक लोकशाहीपेक्षा सहकार, सर्वोदय आणि काही प्रमाणात जुना उदारमतवाद यांवरच अधिक होती, असे मला वाटते. प्रस्तुत निबंधविषयाच्या संदर्भात भाई डांग्यांनी प्रा. गाडगिळांच्या या वैचारिक अंगाची नीटशी दखल घेतलेली दिसत नाही.

तात्पर्य दिसते ते असे की, भाई डांग्यांना प्राप्त परिस्थितीत जे निष्कर्ष अटळ वा अपरिहार्य वाटत होते आणि वाटतात ते प्रा. गाडगिळांना तसे वाटत नसावेत आणि म्हणूनच ते इतर पर्यायांचा विचार करीत. प्रा. गाडगिळांनी भाई डांग्यांना हात जोडून "मी त्यातला नाही" म्हणून जे सांगितले तेच खरे. ही हकीकत सन १९३६ सालची आहे त्यानंतर ३५ वर्षांनी सन १९७१ साली भाई डांगे तोच प्रश्न पुन्हा विचारते, तर मला वाटते, प्रा. गाडगिळांनी पुनश्च हात जोडून त्यांना तेच उत्तर दिले असते.

याची जाणीव असूनहि भाई डांग्यांनी त्यांच्या मनात प्रा. गाडगीळ यांच्याविषयी असलेल्या आदरभावामुळे त्यांना जे मोलाचे वाटते ते प्रा. गाडगिळांच्या गळ्यात घालण्याचा यत्न केला आहे. प्रा. गाडगीळ आज हयात असते तर त्यांनी त्याच भावनेने त्यांचे सुपरिचित स्मित करून त्याचा स्वीकार केला असता.

प्रा. गाडगिळांचे व्यक्तिमत्व आणि विचारप्रणाली इतकी सर्वंकष व सर्वस्पर्शी होती की, त्यांचा चिकित्सक अभ्यास होणे आता आवश्यक आहे. भाई डांग्यांनी या दीर्घ निबंधाने या अभ्यासास सुरुवात केली म्हणून त्यांचे अभिनंदन आणि आभार मानावयास हवेत.

भाषांतरकर्ते श्री. वसंतराव तुळपुळे, मूळ प्रकाशक पीपल्स पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली, इत्यादींचे आभार.

कै. प्रा. धनंजयराव गाडगीळ

जन्म : १० एप्रिल १९०१

मृत्यु : ३ मे १९७१

पराधी प्रेम संग्रहालय, दाण. स्वयंसेवक
क्रमांक ७९१६३... दि. निबंध-
२९९२... को दि. २५/१५

प्रस्तावना

[मूळ इंग्रजी पुस्तिकेला लिहिलेली]

गेल्या महिन्याच्या याच तारखेला श्री. डी. आर्. गाडगीळ पुण्याला परतत असतांना गाडीतच निधन पावले. नियोजन-मंडळाचे प्रमुख-पद भूषविणारा, मक्तेदारी भांडवलशाहीवर कठोर प्रहार करणारा हा विद्वान दिल्लीच्या निरंकुश सत्ताधाऱ्यांना पचला नाही. त्यांना राजीनामाच द्यावा लागला. तेथून ते आपल्या गोखले इन्स्टिट्यूटकडे परतत असतांना गाडीतच त्यांना हृदयविकाराचा झटका आला आणि त्यांतच त्यांचे निधन झाले. निधनसमयी त्यांच्या पत्नी त्यांच्याजवळ होत्या.

१९३६ साली प्रदीर्घ कारावासांतून सुटल्यानंतर मी विश्रांतीसाठी आणि इतिहासाच्या संबंधांत कांही वाचन करण्यासाठी म्हणून पुण्याला मुक्काम केला होता. त्या वेळीं श्री. गाडगीळांची आणि माझी ओळख झाली. त्या वेळीं माझ्या कामासाठी मी भारत सेवक समाजाच्या (सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटीच्या) ग्रंथालयांत जात असे. तेथेच श्री. एन्. एम्. जोशी यांनी माझी श्री. गाडगीळ, वझे प्रभृतींशी ओळख करून दिली.

बराडी ग्रंथ संग्रहालय, दाण. स्वामी
क्रमांक ७९१६३... दि. निबंध-
२९९२... दि. २५/१०/५५

प्रस्तावना

[मूळ इंग्रजी पुस्तिकेला लिहिलेली]

गेल्या महिन्याच्या याच तारखेला श्री. डी. आर्. गाडगीळ पुण्याला परतत असतांना गाडींतच निधन पावले. नियोजन-मंडळाचें प्रमुख-पद भूषविणारा, मक्तेदारी भांडवलशाहीवर कठोर प्रहार करणारा हा विद्वान दिल्लीच्या निरंकुश सत्ताधऱ्यांना पचला नाही. त्यांना राजीनामाच द्यावा लागला. तेथून ते आपल्या गोखले इन्स्टिट्यूटकडे परतत असतांना गाडींतच त्यांना हृदयविकाराचा झटका आला आणि त्यांतच त्यांचें निधन झालें. निधनसमयी त्यांच्या पत्नी त्यांच्याजवळ होत्या.

१९३६ सालीं प्रदीर्घ कारावासांतून सुटल्यानंतर मी विश्रांतीसाठी आणि इतिहासाच्या संबंधांत कांही वाचन करण्यासाठी म्हणून पुण्याला मुक्काम केला होता. त्या वेळीं श्री. गाडगीळांची आणि माझी ओळख झाली. त्या वेळीं माझ्या कामासाठी मी भारत सेवक समाजाच्या (सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटीच्या) ग्रंथालयांत जात असे. तेथेच श्री. एन्. एम्. जोशी यांनी माझी श्री. गाडगीळ, वझे प्रभृतींशीं ओळख करून दिली.

गाडगीळ त्या वेळीं भारत सेवक समाजांत अर्थशास्त्रावर, व्याख्याने देत असत. तीं मी कधी कधी ऐकावयास वसत असे. परंतु प्रामुख्याने आमची मुलाखत दुपारीं चहाच्या वेळींच होई. तेव्हाच माझ्या हें ध्यानांत आलें होतें की, गाडगीळांच्या विवेचनांत नेहमीच्या चाकोरीच्या बाहेरची अशी विशिष्ट तर्कपद्धति आहे, परंतु आपल्या विषयाची पाया-शुद्ध मांडणी केल्यानंतर त्यापासून अटळपणें आणि अपरिहार्यपणें निघणारे निष्कर्ष काढण्याचें सोडून देऊन, मूळ धागा बाजूला ठेवून गाडगीळ इतर अनेक पर्यायांवरच चर्चा करीत. या अपरिहार्य निष्कर्षांना जर ते चिकटून राहते तर भांडवलशाही अर्थशास्त्रीय विचारापेक्षा ते शास्त्रीय समाजवादी विचारांच्याच जास्त निकट आले असते.

चहा घेतांना जेव्हा जेव्हा हा विचार मी त्यांच्या समोर मांडी आणि ही लक्ष्मणरेषा ते कां सोडीत नाहीत असें विचारी तेव्हा ते आपल्या सुपरिचित मराठी पद्धतीने हात जोडून म्हणत, “मी आहे तेथेच बरा आहे. ती रेषा ओलांडणें हें तुमच्या सारख्यांचें काम. मी त्यांतला नाही.”

आणि तरीसुद्धा ते आरामखुर्चीत वसणारे आळशी विचारवंत नव्हते. शेतकऱ्यांचे हितसंबंध, जमिनीचे प्रश्न, सहकारी चळवळीचा विकास, भाषावार प्रांतरचना यांसारख्या प्रश्नांवर ज्या चळवळी झाल्या त्यांच्याशीं त्यांनी सहकार्य केलें. या संबधांत ते अत्यंत निर्भयपणें आणि जिद्दीने आपलें म्हणणें मांडीत. परंतु राजकारणाच्या प्रत्यक्ष धिंगामस्तीत भाग घ्यावयाचा नाही असा आपल्यापुरता निर्णय त्यांनी केला होता.

१९३७ सालीं वांवे टेक्स्टाईल इन्क्वायरी कमिटीवर त्यांची नेमणूक झाली तेव्हा त्यांच्याबरोबर एकत्र विचारविनिमय करण्याचा पुन्हा एकदा योग आला. १९३० सालच्या मंदीच्या काळांत गिरणी-मालकांनी कामगारांच्या वेतनांत जी २५ टक्के कपात केली होती, ती रद्द करून शिवाय जादा वेतनवाढ मिळावी अशी मुंबईच्या गिरणी कामगाराची मागणी होती व त्यासाठी तो आपल्या गिरणी-कामगार युनियनच्या नेतृत्वाखाली लढा देत होता. गिरणी मालकांचें असें म्हणणें होतें की, अजूनहि त्यांच्या गिरण्या तोट्यांतच चालत आहेत, आणि

त्यामुळे कामगारांना कांहीहि वाढ देणें त्यांना परवडणार नाही. या कमिटीसमोर दिलेल्या साक्षींत मीं, कंपन्या आपले नफे दडवून खोटे हिशेब दाखवीत आहेत, असें ठामपणें मांडून कंपनीच्या आर्थिक परिस्थितीची संपूर्ण छाननी व्हावी अशी मागणी केलेली होती.

गाडगिळांनी हा प्रश्न हातीं घेतला. हिशेबांची छाननी करतांना त्यांना असें आढळून आलें की, गिरणी-मालक आपल्या सट्टेबाजीच्या व्यवहाराची फिरवाफिरवी करून आपल्या गिरण्यांच्या हिशेबांत लबाडीने तोटे दाखवीत आहेत. हें पाहून त्यांना आश्चर्याचा धक्का बसला. त्यानंतर गाडगिळांनी प्रत्येक गिरणीच्या आर्थिक व्यवहाराची छाननी करून असें दाखवून दिलें की, केलेली पगारकाट रद्द करण्याइतका नफा गिरण्यांना होत आहे. त्यांच्या प्रयत्नामुळेच जयरामदास दौलतराम यांच्या अध्यक्षतेखालच्या या कमिटीने आम्हांला २५ टक्के पगारवाढ दिली. याबाबत गाडगिळांनी जी भूमिका घेतली तिच्यापासून गिरणी मालकांच्या प्रतिनिधींनी अनेक प्रयत्न केले तरीहि ते विचलित झाले नाहीत. या प्रश्नाचा सखोल अभ्यास करून त्यांनी जी तर्कशुद्ध मांडणी केली त्यामुळेच कमिटीच्या इतर सभासदांना, आमच्या मागणीची न्याय्यता पटून ती मान्य झाली.

अर्थशास्त्रज्ञ आणि शिक्षणतज्ज्ञ म्हणून गाडगीळ सुप्रसिद्ध होते. परंतु खरे गाडगीळ विद्यार्थ्यांना शिकविलेच जात नाहीत किंवा त्यांची खरी प्रतिमा जनतेसमोर ठेविली जात नाही.

राजकीय पक्षांनी आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करणाऱ्या तरुण क्रांतिकारक विचारवंतांनी गाडगिळांच्या लिखाणाची 'राजकीय दखल' घेतली नाही याचें कारण आपले खरे विचार प्रकट करतांना ते पुष्कळ वेळेला समजावयास जरा कठीण अशा नागमोडी भाषा-पद्धतीचा अवलंब करीत. परंतु नियोजनाच्या आणि भारताच्या अर्थ-व्यवस्थेच्या पुनर्रचनेच्या प्रश्नावर जेव्हा आपलें मनोगत मांडणें त्यांना भाग पडलें तेव्हा आटोकाट प्रयत्न करूनहि ते आपल्या अंतर्दुर्भावना भावना झाकूं शकले नाहीत.

अशा वेळीं, मक्तेदारी भांडवलशाहीच्या उघडपणें विरुद्ध बोलणें, वर्गीय दृष्टिकोणाची गरज प्रतिपादन करणें, सामाजिक क्रांति हेंच उद्दिष्ट असलेल्या राजकीय पक्षाची आवश्यकता आहे हें मांडणें आणि नोकरशाही आणि मक्तेदारी भांडवलशाही हेच देशाच्या विकासाचे व खऱ्या लोकशाहीचे प्रमुख शत्रु आहेत हें ठामपणें सांगण्याचें त्यांनी टाळलें नाहीं. त्या प्रसंगीं सत्ताधारी वर्गाने चालविलेली जनतेची आणि राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेची लूट, कांहीहि आडपडदा न ठेवतां अगदी नग्न स्वरूपांत, जनतेसमोर उघडपणें मांडण्यास ते कचरले नाहींत. त्यांच्या मताने विद्यार्थी, शेतकरी, वेकार, बुद्धिजीवी आणि इतर जनविभाग या सर्वांच्या दुःस्थितीचें एकच कारण होतें व तें म्हणजे मक्तेदारी भांडवलशाही आणि तिची सेवाचाकरी करणारी राजसत्तेची विषवल्ली. त्यांनी नियोजन-मंडळाला जीं निवेदनें सादर केलीं त्यांत, त्यांच्या विशिष्ट भाषाशैलीमधून सुद्धा, त्यांच्या आत्यंतिक संतापाची धग आणि त्यांनी घातलेले बौद्धिक घणाचे मर्मभेदक घाव जाणवल्याशिवाय राहत नाहींत.

आपलें म्हणणें ऐकून घेतलें जाईल अशी खात्री त्यांना नव्हती. तरी पण प्रयत्न करून पाहावा असें त्यांना वाटलें. म्हणूनच नियोजन-मंडळाचें उपाध्यक्षपद स्वीकारण्याचें त्यांनी मान्य केलें. परंतु त्यांना वाटत होतें तसेंच घडलें. मक्तेदार भांडवलाने त्यांची गळचेपी केली.

गाडगीळांच्या या निवेदनांचा सारांश लिहावा असें अनेक दृष्टींनी मीं ठरविलें. त्यांचें सर्व लिखाण किंवा त्यांच्या विचारपैलूंचा विकास कसकसा होत गेला अशी अष्टपैलू रचना या निबंधाची नाहीं. तर गाडगीळांच्या विचार-विकासाची अंतिम व परिपक्व अवस्था यांवर लक्ष केंद्रित केलें आहे.

प्रथमपासून गाडगीळ, ज्याला आपण भांडवली अर्थशास्त्रीय विचारसरणी असें म्हणतो त्या विचारसरणीचे होते. परंतु त्यांना मिळालेल्या ऐतिहासिक अनुभवांतून ते बदलले. त्यानंतर मात्र चाकोरीत फिरणाऱ्या सरकारी अर्थशास्त्रज्ञांप्रमाणे, भांडवलशाही अर्थशास्त्राच्या दिवाळखोरीत निघालेल्या सिद्धान्तांना ते चिकटून राहिले नाहींत. गाडगीळांनी

कीन्स, जोन रॉबिन्स इत्यादि अर्थशास्त्रज्ञांनी प्रतिपादिलेल्या निरनिराळ्या साधनांचा उपयोग केला यांत शंका नाही. परंतु मक्तेदारी भांडवलशाहीच्या स्वरूपावर गाडगिळांनी जसा विदारक प्रकाश टाकला तसा वरीलपैकी कोणीच टाकला नाही. मूलतः गाडगीळ विकसनशील राष्ट्रांच्या अर्थव्यवस्थेचा, भांडवलशाही साम्राज्यशाहीच्या राजकीय लष्करी मगरमिठींतून सुटून नुकत्याच बाहेर आलेल्या भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा विचार करीत होते. याच दष्टीने त्यांनी भारतासमोरील समस्या सोडविण्यासाठी सैद्धान्तिक प्रपंच केला. त्या वेळीं त्यांच्या असें ध्यानांत आलें की, एकंदर परिस्थितीवर, मक्तेदारी भांडवलशाहीवर जोरदार हल्ला चढविणें हाच मूलभूत तोडगा आहे. आणि हा आपला निष्कर्ष गाडगीळांनी जितक्या स्पष्टपणें आणि सातत्याने मांडला तसा इतर कोणत्याहि प्रथितयश अर्थशास्त्रज्ञाने मांडला नाही.

आपल्या मुख्य शत्रूचा अशा रीतीने एकदा शोध लागल्यानंतर, गाडगिळांनी त्याचे दोस्त कोण आहेत, त्याचीं अवजारे आणि हत्यारे कोणतीं आहेत आणि तो राष्ट्रांच्या अर्थव्यवस्थेच्या रन्ध्रारन्ध्रांत चोरटेपणाने प्रवेश करून तिचें स्वतःच्या अभिवृद्धीसाठी शोषण कसे करतो याचा अभ्यास करून त्यांचें स्वरूप स्पष्ट केलें.

यासाठीच त्यांना शासनसंस्था, नोकरशाही, परकी भांडवल, किमती, बाजारपेठा, जमिनीच्या संबंधांतले कायदे व त्यांतील सुधारणा, वेतन, पगार, लघु आणि मध्यम उद्योग इत्यादि अनेक प्रश्नांचा उद्‌घापोह करावा लागला. ही नवी सामाजिक क्रांति झाल्यानंतर आणि मक्तेदारी भांडवलशाहीचा नाश करून भारतीय अर्थव्यवस्था आणि राजकारण यांची पुनर्रचना केल्यानंतर भारतीय लोकशाही कशी असेल याचें संपूर्ण चित्र गाडगिळांनी आपल्यासमोर ठेविलें आहे.

गाडगिळांच्या कल्पनेंत असलेल्या या लोकशाहीला मीं नांव दिलेलें नाही. त्यांनीहि दिलें नव्हतें. निरनिराळ्या नांवांच्याच केवळ नव्हेत तर निरनिराळे वर्गीय आशय आणि निरनिराळे वर्गसंबंध असलेल्या लोकशाहीचीं निरनिराळीं स्वरूपें यासंबंधी सध्या चर्चा सुरू आहे.

राष्ट्रीय लोकशाही, जनतेची लोकशाही, समाजवादी लोकशाही हीं त्यांतल्या कांहींचीं नांवे आहेत. आज जी भारतांत अस्तित्वांत आहे ती भांडवली लोकशाही आहे.

या विषयाची चर्चा येथे करतां येणार नाही. त्यासाठी हें ठिकाण योग्य नाही. कारण गाडगीळांच्या कल्पनेंत जी लोकशाही होती तिला नांव शोधण्याचा प्रश्न त्यांनी स्वतःकधी निर्माणच केला नाही. भारतांत आज अस्तित्वांत असलेल्या लोकशाहींत सर्वत्र मक्तेदारी आणि नोकर-शाही यांचा जो वुजवुजाट झाला आहे त्या ठिकाणीं नवा आशय कोणता घालावा एवढाच प्रश्न गाडगीळांनी स्वतःसमोर ठेवला होता. या निबंधांत त्यांच्या लिखाणांतील अनेक उतारे उद्धृत करून त्यांतून गाडगीळांना अभिप्रेत असलेला नवा आशय मीं वाचकांच्या समोर ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे.

माझे मत असें आहे की, गाडगीळांनी त्यांच्या 'समाजवादी दृष्टि-कोण' आणि 'मिश्र अर्थव्यवस्था' यांसंबंधीच्या विचारांतून जी सामाजिक-आर्थिक समाजरचना सुचविली तिचीं सर्व वैशिष्ट्ये आणि तिचा गाभा याचा जर विचार केला तर आपणांस असें आढळून येईल की, गाडगीळ मक्तेदारी भांडवलशाही उखडून टाकल्यानंतर जन्माला येणाऱ्या 'क्रांतिकारक लोकशाहीचेंच' वर्णन करित आहेत. या निबंधांतून ही गोष्ट आपल्या समोर येत असल्याने या ठिकाणीं त्यावर मीं जास्त वेळ घालविण्याचें कारण नाही.

या लोकशाहीला मीं दिलेलें नांव किंवा त्याचा मीं लावलेला अर्थ सर्वांनी मानलाच पाहिजे असा माझा आग्रह नाही. गाडगीळांच्या विचारपद्धतीला मीं दिलेल्या नांवाने विचकून न जातां अर्थशास्त्राच्या तरुण आणि प्रौढ अभ्यासकांना तिचा विचार करतां येईल आणि योग्य मूल्यमापन करून तिचा स्वीकार करतां येईल.

दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळांत समाजवादी समाजरचनांची जगभर ताकद वाढणें, साम्राज्यशाहीची ताकद कमी होणें आणि राष्ट्रीय विमोचनाच्या ताकदींची सर्वत्र सुरू असलेली यशस्वी वाट-चाल या सर्वांमुळे आशिया, आफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिकेंतील अनेक

नव-स्वतंत्र देशांतून लोकशाहीचीं नवीं नवीं स्वरूपे प्रकट होत असून त्या त्या देशांतील आर्थिक आणि राजकीय वर्ग-संबंधांना पोषक असा नवा आर्थिक आणि राजकीय आशयहि त्यांतून व्यक्त होत आहे. भारतांतील मक्तेदारी भांडवलशाहीचा पाडाव झाल्यानंतर भारतहि खास आपली अशी वैशिष्ट्यपूर्ण लोकशाही निर्माण केल्याशिवाय राहणार नाही.

गाडगिळांनी हें अत्यंत अस्पष्टपणें केवळ सूचित केलें. कारण त्याचा पुढे होणारा हा विकास हा त्यांच्या पुढचा तातडीचा प्रश्न नव्हता. तेव्हा आपणहि प्रश्नाची ही वाजू वेगळ्या जागीं आणि वेगळ्या प्रसंगीं चर्चा करण्यासाठी राखून ठेवूं या.

गाडगिळांच्या निवेदनांचा सारांश काढण्याचा हा खटाटोप मीं करण्याला आणखी एक कारण आहे. मक्तेदारी भांडवलशाही आणि नवस्वतंत्र देशांतून विकसित होत असलेली परिस्थिति या संबंधांत मार्क्स-लेनिन वादाची जी एक खास विचारपद्धति आहे तिला भांडवली जगांतील प्रथितयश अर्थशास्त्रज्ञांचा स्वतंत्रपणें पाठिवा मिळालेला पाहून माझ्यासारख्याला एक प्रकारचा रास्त अभिमान वाटतो आणि समाधान लाभतें. सामर्थ्यसंपन्न जागतिक समाजवादी समाजपद्धतींचाहि परिणाम गाडगिळांच्या सारख्यांच्या विचारसरणीवर होत असतो. नियोजित अर्थव्यवस्थेच्या कल्पनेला जन्म देण्याचें श्रेय सोव्हिएट युनियनच्या नियोजित अर्थव्यवस्थेलाच आहे ही वस्तुस्थिति आता सर्वानी मान्य केलेली आहे.

नेहरूंनी अस्तित्वांत आणलेल्या नियोजन-मंडळांतील अर्थशास्त्रीय विचारमंथनाला केवळ गाडगीळच नव्हेत तर प्राध्यापक बेटल्हम आणि लॅंग यांच्या सारख्यांनीहि हातभार लावला ही घटना केवळ अपघाती स्वरूपाची नाही. खेदजनक गोष्ट ही आहे की, हें सर्व मंथन केवळ वैचारिक चौकटींतच अडकून पडलें आणि त्याचा प्रत्यक्ष व्यवहारांत वापर करण्याचा जेव्हा जेव्हा प्रयत्न झाला तेव्हा तेव्हा मक्तेदारी भांडवलशाही आणि शासनसंस्थेतील तिचे हस्तक यांनी आपल्या प्रचंड पाशवी शक्तीच्या जोरावर त्यांचा चक्काचूर केला. जोपर्यंत श्रमजीवि

जनता ही विचारसरणी आत्मसात करीत नाही तोंपर्यंत इतर कोण-
तीहि शक्ति मक्तेदारी भांडवलशाहीला नेस्तनाबूद करूं शकणार
नाही. आणि दुसरें कांही नाही तरी निदान मी गाडगीळांचे जे विचार
या निबंधांत संक्षेपाने मांडले आहेत त्यांचा उपयोग, एका सत्प्रवृत्त
विद्वान्, कणखर विचाराच्या आणि आपल्या देशांतील कष्टकरी जन-
तेच्या मित्राच्या मनांतील विचार आणि त्याच्या भावना, यांवर प्रकाश
टाकण्यासाठी तरी खास होईल असा मला विश्वास आहे

३ जून १९७१ मुंबई

- एस्. ए. डांगे

गाडगीळ

आणि

भारतीय लोकशाहीचें अर्थशास्त्र

- १ -

सुप्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ आणि भारत सरकारच्या नियोजन मंडळाचे प्रमुख डॉ. धनंजयराव गाडगीळ ता. ३ मे १९७१ रोजी दिल्लीहून पुण्याला येत असतांना गाडीतच निधन पावले. त्या प्रसंगी विद्वानांच्या वर्तुळांतून आणि सरकारी क्षेत्रांतून त्यांचें गुणगान करणारे अनेक संदेश प्रसिद्ध झाले. सगळ्यांनी एक सुरांत म्हटलें की, भारत एका महान् अर्थशास्त्रज्ञाला मुकला आहे.

आपण एका महान् अर्थशास्त्रज्ञाला मुकलों आहोंत ही गोष्ट खरीच. परंतु गाडगीळांचें मोठेपण नक्की कशांत होतें हें मात्र कोणीच सांगत नाही.

या दुर्दैवी घटनेपूर्वी कांही दिवस पंतप्रधानांनी गाडगीळांच्याकडून नियोजन-मंडळाच्या उपाध्यक्षपदाचा राजीनामा मागून घेतला होता. आणि त्यांच्या मृत्यूच्या आदल्याच दिवशी त्यांनी आपल्या मंत्रिमंडळाची पुनर्रचना करून नियोजन मंडळाचे नवे प्रमुख श्री. सी. सुब्रमणियम् यांना मंत्रिमंडळांत सामील करून घेतलें होतें.

गाडगीळांची वैचारिक बैठक कणखर असल्याने कोणत्याच मंत्रिमंडळाच्या चौकटींत ते वसणें शक्य नव्हतें आणि म्हणूनच त्यांना त्यांतून सतत वगळण्यांत आलें. शिवाय कोणत्याहि मंत्रिमंडळांत समाविष्ट

होण्यास ते स्वतःहि सम्मत झाले नाहीत. १९५५ साली, दुसरी पंच-
वार्षिक योजना सुरू झाल्यापासून अर्थशास्त्रज्ञांच्या समितीचे प्रमुख या
नात्याने नियोजनाची वैचारिक बैठक तयार करण्यांत त्यांनी सातत्याने
आणि सक्रिय भाग घेतला. परंतु तेव्हा सुद्धा सरकारांत सामील होण्यास
त्यांनी तितक्याच सातत्याने नकार दिला. एकदा तर त्यांना अर्थमंत्रिपद
देण्याची कल्पना अनधिकृतपणे चर्चिलीहि गेली. परंतु त्याबाबत
गाडगिळांनी अगदीच उत्साह न दाखविल्याने ती बारगळली व नंतर
ती जागा श्री. सी. डी. देशमुखांना देण्यांत आली.

गाडगिळांच्यांत कांही उणीवा होत्या म्हणून त्यांना नियोजन-
मंडळाच्या उपाध्यक्षपदावरून काढण्यांत आले असे नाही किंवा वैफ-
ल्याची भावना निर्माण झाल्याने त्यांनी आपण होऊन त्या पदाचा त्याग
केला असेहि नाही. भारताचे अर्थमंत्री श्री. यशवंतराव चव्हाण यांनी
ता. ७ मे १९७१ रोजी मुंबईतील 'नवाकाळ' या मराठी दैनिकाला
दिलेल्या मुलाखतीत म्हटले आहे की, "दिल्लीहून निघण्यापूर्वी जेव्हा
मी गाडगिळांना भेटलो तेव्हा त्यांच्या वागण्यांत कोठेहि मला वैफल्याची
किंवा कडवटपणाची भावना आढळली नाही." श्री. यशवंतराव
चव्हाणांचे हे म्हणणे अत्यंत खरे होते. पण मग प्रश्न असा निर्माण होतो
की, या गोष्टीची अर्थमंत्र्यांना अशा रीतीने मुद्दाम आवर्जून ग्वाही
देण्याचे कारण काय होते? हे मुद्दाम सांगावे लागले याचा अर्थ कोठे
तरी पाणी मुरत होते.

वस्तुस्थिति अशी होती की, गाडगिळांच्या मनांत वैफल्याची भावना
नव्हती हे खरे असले तरी आपल्या विचारसरणीचा पराभव झाला
आहे असे मात्र त्यांना जरूर वाटत होते. चार वर्षे नियोजन-मंडळाचा
अध्यक्ष म्हणून काम केल्यानंतर त्यांना हे कळून चुकले की, एक अर्थ-
शास्त्रज्ञ आणि भारताच्या विकसनशील अर्थव्यवस्थेचा अभ्यासक
या नात्याने गेली पंधरा वर्षे जो लढा आपण दिला तो आपण जिंकू
शकत नाही.

गाडगीळ कोणता लढा लढत होते आणि त्यांचा कोठे पराभव झाला?
कांही काळ त्यांना असे वाटले की, निदान तत्त्वतः तरी आपण हा लढा

जिकत आहोंत आणि म्हणूनच नियोजन-मंडळाचें नेतृत्व स्वीकारण्याचें जे ते आतापर्यंत टाळीत होते तें स्वीकारण्यास त्यांनी मान्यता दिली. गाडगीळ अत्यंत प्रामाणिक आणि वस्तुनिष्ठ होते. त्यांना परिस्थितीची उत्तम जाणीव असल्याने त्यांच्या हें झटकन् ध्यानांत आलें की, आपल्याशीं तत्त्वतः सहमत असल्याचें जे सांगतात ते मुद्धा आपलीं मते कृतींत उतरविण्यासाठी जीं पावलें झपाट्याने टाकणें आवश्यक आहे तीं ते टाकीत नाहीत. त्यांची अशी भावना झाली की, वँकांचें राष्ट्रीयीकरण आणि त्यांसारख्याच इतर कांही गोष्टी केल्या गेल्या असल्या तरी मध्यवर्ती ठिकाणीं आणि प्रांतांप्रांतांतून सत्तास्थानीं जे राजकीय गट आहेत त्यांत असा एक प्रभावी विभाग आहे ज्याचा मक्तेदारी भांडवलशाहीचे वालेकिल्ले खऱ्या अर्थाने नेस्तनाबूद करण्यास खरोखर विरोधच आहे. त्यांना राजीनामा देण्याची केली गेलेली विनंती आणि त्यानंतर घडलेल्या सर्व घटना यावरून त्यांना जें वाटत होतें तशी वस्तुस्थिति होती हेंच सिद्ध झालें.

घराकडील परतीच्या प्रवासाचें त्यांनी तिकिट काढलें परंतु हा प्रवास ते पूर्ण करूं शकले नाहीत. त्यांचा प्रवास मध्येच संपण्याची ही घटना, आपल्या अर्थव्यवस्थेचा, तथाकथित समाजवादी मार्गावर, आजच्या राज्यकर्त्यांच्या नेतृत्वाखाली, जो प्रवास चालू आहे त्याचें भविष्यांत काय होणार हें सूचित करणारीच नाही काय ?

याच कारणासाठी या महान् अर्थशास्त्रज्ञांत काय महान् होतें हें समजून घेणें आवश्यक आहे. सर्वंध आयुष्यांत त्यांनी कोणत्याहि राजकीय पक्षाचें सदस्यत्व स्वीकारलें नाही. एवढेंच नव्हे तर आपल्या इन्स्टिट्यूटच्या कोपऱ्यांत ते जवळ जवळ लपून राहिल्यासारखे राहिले आणि आपल्या समोरील समस्या सोडविण्यासाठी त्यांच्या बुद्धिमत्तेची मदत मिळावी अशी जी लोकशाही मागणी जनतेने केली त्या मागणीनेच त्यांना त्यांच्या इन्स्टिट्यूटच्या कोपऱ्यांतून खेचून बाहेर आणलें. असें असलें तरी गाडगीळ कशासाठी झगडले हें सामान्य जनतेने आणि, बुद्धिजीवि वर्गाने मुद्धा समजून घेणें आवश्यक आहे.

येथे मला गाडगीळांचे चरित्र लिहावयाचे नाही. या ठिकाणी त्यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या नियोजनासंबंधी जे लिहिले ते आणि त्या महत्त्वाच्या प्रश्नाकडे पाहण्याचा त्यांचा मूलभूत दृष्टिकोण एवढ्या मर्यादेचे बंधन मी माझ्यावर घालून घेण्याचे ठरविले आहे.

- २ -

ब्रिटिशांनी भारतात निर्माण केलेले दारिद्र्य जर घालवावयाचे असेल तर भारताने औद्योगीकरणाच्या मार्गावर झपाट्याने वाटचाल केली पाहिजे आणि शेती-संबंधांत आमूलाग्र बदल घडवून आणले पाहिजेत, या वस्तुस्थितीची गाडगीळांना संपूर्ण जाणीव होती. या मूलभूत सिद्धान्ताबाबत निरनिराळ्या विचारप्रणालींच्या विद्वानांत जरी एकमत होतं तरी त्यासाठी प्रारंभ कोठून आणि कसा करावयाचा या प्रश्नावर मात्र त्यांच्यात अत्यंत तीव्र आणि मूलगामी मतभेद होते.

महायुद्धानंतरच्या कालाचा आणि पहिल्या पंचवर्षीय योजनेचा निराशाजनक आणि कटु अनुभव घेतल्यानंतर पंडित नेहरूंनी दुसऱ्या पंचवर्षीक योजनेच्या आराखड्याबाबत कांही नवे दृष्टिकोण स्वीकारले. त्याचाच परिणाम म्हणून गाडगीळांना अर्थतज्ज्ञांच्या कमिटीत कांही नवी मंडळी, नवे चेहरे दिसू लागले आणि त्यांनी अर्थतज्ज्ञांच्या या कमिटीच्या कामकाजात भाग घेण्यास सन्मति दिली.

दुसऱ्या पंचवर्षीक योजनेचा आराखडा तयार करतांना पूर्वीच्या वैचारिक बैठकीचा संपूर्णतया त्याग करण्यात आलेला होता आणि त्यामुळे परकीय तसेच भारतीय मक्तेदार अत्यंत अस्वस्थ झालेले होते. या दुसऱ्या पंचवर्षीय योजनेबाबत जी पायाभूत रचनात्मक तत्त्वे होती त्यांचा जर संपूर्ण स्वीकार केला गेला असता, तर त्यामुळे परकीय आणि एतद्देशीय मक्तेदारी हितसंबंधांच्या दृढमूल सत्तेला निश्चितपणे प्रचंड हादरा बसला असता. एवढेच नव्हे, तर देशाच्या अर्थव्यवस्थेला, त्याच-प्रमाणे राजकारणालाही नवी लोकशाही कलाटणी मिळण्यास प्रारंभ

झाला असता. हें ध्यानांत घेऊन प्रतिगामी हितसंबंधियांनी दुसऱ्या पंचवर्षीय योजनेला विरोध करण्याची प्रचंड मोहीम उभारली.

नियोजन-मंडळाने नियुक्त केलेल्या अर्थतज्ज्ञांच्या समितीने गाडगिळांना त्यांचे विचार मांडण्याची विनंती केली. १९५५ च्या एप्रिल महिन्यांत गाडगिळांनी मंडळाला एक निवेदन सादर केलें. त्यांत त्यांनी आपले विचार मांडले आणि या विचारांचा त्यांनी अखेरपर्यंत पाठपुरावा केला. दुसरी पंचवर्षीय योजना संपूर्णपणें कार्यवाहीत न येऊं देण्यांत आणि तिसरी व चौथी योजना आड रस्त्याला नेण्यांत प्रतिगामी हितसंबंधियांनी यश मिळविलें. परंतु गाडगिळांनी आपल्या विचारांचें मूळ सूत्र कधी सोडलें नाहीं. या मूळ सूत्राचा आशय क्रांतिकारक लोकशाही हा असल्याने अनेक ठिकाणांहून अगदी त्यांच्या विचारसरणीशीं सहमत असल्याचा देखावा करणाऱ्यांकडून सुद्धा गाडगिळांना विरोध सहन करावा लागला.

त्यांच्या विचारसरणीमागील मूलभूत भूमिका काय होती? ब्रिटिशांच्यापासून ज्या अर्थव्यवस्थेचा वारसा भारताला प्राप्त झालेला होता त्या अर्थव्यवस्थेचा पाया त्यांना संपूर्णपणें उखडून टाकावयाचा होता. त्याचप्रमाणे स्वातंत्र्यानंतरचीं सहा वर्षे प्रस्थापित हितसंबंधियांनी उत्माद चढल्याप्रमाणे जे अनिर्वध संचारस्वातंत्र्य उपभोगिलें तेंहि त्यांना संपुष्टांत आणावयाचें होतें.

त्यासाठी कोणत्या गोष्टीवर गाडगिळांनी भर दिला ?

“मक्तेदारी भांडवलशाही नष्ट झाल्याशिवाय भारताचा विकास वेगाने होणार नाही” हा पहिला आणि मूलभूत मुद्दा त्यांनी अत्यंत ठामपणाने मांडला.

भारतांतील मक्तेदारी भांडवलशाही असें म्हणतांना त्या शब्दांचा कोणता अर्थ गाडगिळांना अभिप्रेत होता ? ‘खासगी उद्योग’ या शब्दाला बराच व्यापक अर्थ असून त्यांत अनेक प्रकारच्या खासगी उद्योगांचा समावेश होतो. मक्तेदारी भांडवलशाहीचा सर्व प्रकारचे खासगी उद्योग हा अर्थ गाडगिळांना निश्चितच अभिप्रेत नव्हता.

भारताच्या परिस्थितीचा विचार करतांना निदान दोन प्रकारचे खासगी उद्योग आपण वेगळे केले पाहिजेत. अभिजात अर्थशास्त्रीय विवेचनांत ज्या प्रकारचे उद्योग गृहीत धरलेले असतात त्यांच्याशीं जुळता असणारा खासगी उद्योगाचा एक प्रकार. यांत एकूण उद्योग-पतींची संख्या त्याचप्रमाणे प्रत्येक क्षेत्रांतील किंवा प्रत्येक उद्योगांतील एकेका स्वतंत्र कारखान्याची एकूण संख्या तुलनात्मक दृष्टीने इतकी मोठी असते की, त्यांतला कोणताच एक उद्योगपति केवळ आपल्या स्वतःच्या कृतीने, तो उत्पादन करित असलेल्या वस्तूच्या बाजारपेठेवर किंवा ती वस्तु निर्माण करण्यासाठी त्याला ज्या इतर गोष्टी लागतात त्यांच्या बाजारपेठेवर, परिणाम घडवून आणू शकत नाही.

शेती आणि इतर प्राथमिक वस्तु उत्पादकांच्या बाबतींत हीच परिस्थिति असते. याला मळ्यांचा अपवाद आहे. लघुउद्योग, कुटिरोद्योग, व्यापार, वाहतूक, दुकानदारी आणि इतर व्यवसाय या सर्वांना वरील गोष्टच लागू असते.

“खासगी उद्योगांच्या या विस्तृत क्षेत्रांत ढवळाढवळ करावी किंवा त्याचा सार्वजनिक क्षेत्रांत आंतर्भाव करावा असें कोणीहि कधीहि सुचविलें नाही.”* (पा. ६)

परंतु मक्तेदारांचीं प्रचारक वृत्तपत्रें या क्षेत्रांत काम करणाऱ्या लक्षावधि लोकांचीं मनें कलुषित करून त्यांच्यांत राष्ट्रीयीकरणा-संबंधी वागुलबुवाची भीति निर्माण करतात. याच कारणामुळे गाड-गिळांनी अत्यंत स्पष्टपणें असें म्हटलें आहे की, खासगी उद्योगाचें हें क्षेत्र “सरकारी-समाजवादी उद्योगाचा भाग असणार नाही.”

मग राष्ट्रीयीकरणासाठी किंवा सार्वजनिक क्षेत्रांत अंतर्भूत करून घेण्यासाठी त्यांच्या डोळ्यासमोर कोण होते ? ते म्हणतात :

* पानांचे आकडे डॉ. डी. आर. गाडगीळ यांच्या ‘भारतांतील नियोजन आणि आर्थिक धोरण (Planning and economic policy in India —) या गोखले इन्स्टिट्यूट ऑफ इकॉनॉमिक्स (एशिया) या संस्थेने १९६१ सालीं प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथांतील आहेत. जाड ठसा माझा स्वतःचा आहे. — एस्. ए. डी.

“वाद निर्माण होतो तो फक्त ज्यांचें योग्य वर्णन खासगी उद्योग नव्हे तर मक्तेदारी भांडवलशाही असें करतां येईल अशा क्षेत्रांच्या बाबतींत.” (पा. ७)

“याचें कार्यक्षेत्र एकूण आर्थिक उद्योगाच्या लहानशा परंतु अत्यंत महत्त्वाच्या विभागापुरतें मर्यादित आहे. आजच्या बँका आणि विमा कंपन्या, मोठ्या प्रमाणावरील यंत्रोद्योग, खाणी, मळे, परदेशी व्यापार आणि देशांतर्गत ठोक व्यापार, सट्टे आणि वायदेवाजार हे ते विभाग आहेत.” (पा. ७)

या मुद्द्यावर भर देऊन ते पुढे म्हणतात :

“अर्थव्यवहाराच्या या क्षेत्राच्या बाबतींत खास ध्यानांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही आहे की, व्यवसाय, उद्योग आणि कारखाने यांच्या एकूण संख्येच्या मानाने या क्षेत्रांतील घटकांची एकूण संख्या कमी असली तरी देशाच्या आजच्या राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थितीच्या संदर्भात ते फारच वजनदार आहे.” (पान ७).

या विलक्षण परिस्थितीचें वर्णन करतांना गाडगिळांनी कांही प्रत्यक्ष घटनांचीं उदाहरणें दिलीं आहेत. तीं येथे सांगून वेळ घालविण्याचें आपल्याला कारण नाही. गाडगिळांनी १९५५ सालीं ज्या घटनांची जंत्री दिली त्या आज १९७१ सालीं, मोनाॅपली कमिशनचा अहवाल, दत्त चौकशी समितीचा अहवाल आणि त्या समितीला सार्वजनिक वित्तसंस्थांनी सादर केलेलीं निवेदनें प्रसिद्ध झाल्यानंतर आपल्या सर्वांच्या फार परिचयाच्या झालेल्या आहेत. परंतु सोळा वर्षांपूर्वीं नियोजन मंडळाला ते निवेदन देत असतांना ही वस्तुस्थिति नव्हती.

याहि वेळेला भारतांत आणि भारताबाहेर कम्युनिस्ट, समाजवादी यांसारखे राजकीय पक्ष भारतांत वाढणाऱ्या मक्तेदारीकडे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न करीत होते. परंतु सत्तारूढ काँग्रेसला बदनाम करूं इच्छिणाऱ्या राजकीय पक्षांचें तें पक्षीय राजकारण आहे असें म्हणून त्या वेळीं त्याकडे दुर्लक्ष करण्यांत आलें. गाडगिळांसारख्या प्रथितयश अर्थशास्त्रज्ञाने हा प्रश्न नियोजन-मंडळाच्या कार्यक्रमपत्रिकेवर ठेवल्याने या प्रश्नाला नवा अर्थ आणि नव्या कक्षा प्राप्त झाल्या.

या वस्तुस्थितीचें केवळ वर्णन करून गाडगीळ थांबले नाहीत. या मक्तेदारी भांडवलरूपी सहस्रपाद राक्षसाच्या वाढीला पोषक ठरतील अशीं धोरणें स्वीकारल्याचा त्यांनी सरकारवर आरोपच केला. “आधुनिक उद्योगांत ज्या घटकांना मक्तेदार भांडवलदार म्हणून खास स्थान आहे त्यांना आपल्या या स्थानाचा पुरेपूर फायदा उठविण्याची संधि शासकीय धोरणाने जाणूनबुजून उपलब्ध करून दिली. (पा. ९)

या संबंधांत सर्वांना माहीत असलेलें उदाहरण त्यांनी दिलें; तें आजच्या परिस्थितीलाहि लागूं आहे. गाडगीळ म्हणतात :

“कापड किंवा साखर यांसारख्या वस्तूंच्या युद्धोत्तर कालांतील किमतींचा अभ्यास केला तर वरील गोष्टी सहज सिद्ध होण्यासारखी आहे.” (पा. ९) आणखी पुढे ते म्हणतात, “भारताच्या अर्थव्यवस्थेतील इतर कोणत्याहि क्षेत्रापेक्षा आधुनिक उद्योगक्षेत्राला सर्वांत जास्त संरक्षण आणि साहाय्य देऊन तें सुरक्षित ठेवलें जात आहे व त्यासाठी कर भरणाऱ्यांच्या व ग्राहकांच्या हिताचा बळी दिला जात आहे.” (पा. ९)

या निवेदनांत “सार्वजनिक क्षेत्र हळूहळू वाढवीत नेलें पाहिजे” अशी मागणी करून गाडगिळांनी आपल्या भूमिकेचें सूतोवाच केलें आणि तो प्रश्न तेथेच सोडून दिला. त्याबाबत दुसरा एक पर्याय स्वीकारण्यासहि ते तयार होते. तो कोणता ? “लढाईच्या कालांत ब्रिटन आणि अमेरिकेंत ज्याप्रमाणे खासगी उद्योगावर नियंत्रण ठेवण्यांत आलें होतें त्याप्रमाणे नियंत्रण ठेवणें.” (पा. १३)

संक्रमण कालांतील तडजोड म्हणून गाडगिळांनी हा पर्याय सुचविला, परंतु त्यामुळे त्यांनी आपली मूळ सूचना मागे घेतली नाही.

त्यांचें असें म्हणणें होतें की, “दोन्ही अवस्थांत भांडवलनिर्मितीची क्रिया खासगी व्यक्तींच्या हातांत न राहतां सार्वजनिक अधिकाऱ्यांच्या हातांत राहते. त्या अर्थाने हा दुसरा पर्याय कांही प्रमाणांत पहिल्याची संक्रमण कालांतील अवस्था आहे असें म्हणतां येईल.” (पा. ९)

परंतु ज्यांच्या हातीं सरकारचें नेतृत्व होतें आणि जे झपाट्याने प्रगति घडवून आणण्यासाठी “अर्थव्यवस्था युद्धकालाच्या पायावर” उभारण्याची गरज आहे असें ओरडून सांगत होते त्यांनीच मक्तेदारांना अधिक सामर्थ्यवान बनविण्यास मदत केली. अर्थात् ब्रिटन, अमेरिका ह्या देशांत युद्धकालांत जीं पावलें टाकलीं गेलीं त्यांचेहि इतर परिणाम असेच झाले होते. गाडगीळ जेव्हा ब्रिटन-अमेरिकेचा उदाहरण म्हणून उल्लेख करीत होते तेव्हा त्यांना मात्र त्या धोरणाचे हे परिणाम अभिप्रेत नव्हते.

एक वर्षांनंतर, १९५६ च्या जानेवारी महिन्यांत, गाडगीळांनी वडे भांडवलदार, उच्चपदस्थ नोकरशहा आणि मंत्री यांचें प्रभुत्व असलेल्या नॅशनल डेव्हलपमेंट कौन्सिलला एक निवेदन सादर केलें. त्यांत या विषयाकडे पुन्हा वळून त्यांनी आपलीं मतें आणखीनच स्पष्टपणें आणि ठामपणें मांडलीं आहेत. आपला जुना मूलभूत सिद्धान्त या ठिकाणीं जास्त स्पष्टपणें मांडतांना ते म्हणतात :

“समाजवादी समाजव्यवस्थेकडे जाण्याच्या मार्गावर कांही प्रगति करावयाची असेल तर सार्वजनिक क्षेत्र जास्त जास्त विस्तृत होत जाणें ही पूर्व अट आहे. विशेषतः नियोजनाच्या मार्गाने झपाट्याने प्रगति करूं इच्छिणाऱ्या अविकसित विभागांच्या बाबतींत तर ही गोष्ट जास्तच खरी आहे.” (पा. २८). परंतु त्यांच्या विचाराची खरी मेख या सिद्धान्तांत नाही.

सरकारी भांडवलाच्या साहाय्याने नवे धंदे काढून सार्वजनिक क्षेत्र वाढविणें आणि सामर्थ्यशाली बनविणें शक्य असतें. अर्थात् तें करावेंच लागतें. परंतु या बाबतींत कांही विभागांतून खासगी व्यक्तींच्या हातांत जें आर्थिक सत्तेचें केंद्रीकरण झालें आहे तें नष्ट करूनच पहिलें पाऊल उचललें पाहिजे असें गाडगीळांचें म्हणणें होतें. खासगी क्षेत्रांची दोन विभागांची मांडणी पुन्हा एकदा करून गाडगीळांनी, जे स्वतःच्या निढळाच्या घामाने नव्हे तर “सरकारने त्यांना जें अनेक प्रकारें संरक्षण दिलें त्यामुळे ‘मोठे झाले आहेत, अशा मक्तेदार भांडवलदारांच्या’ ताब्यांत असलेल्या विभागांचें राष्ट्रीयीकरण करण्याची मागणी पुन्हा केली आहे...” देशांत आजच हा विभाग

सर्वात प्रभावशाली बनला आहे आणि त्यांत जें प्रचंड केंद्रीकरण झालेलें आहे त्यामुळे त्याची अधिकार गाजविण्याची क्षमता आणखीनच वाढते.” (पा. २९)

म्हणून निव्वळ आर्थिक उपायांनी त्यावर मात करतां येणार नाही.

“प्राप्तिकर, वारसाकर यांसारख्या केवळ आर्थिक उपायांनी हा प्रश्न सुटूं शकत नाही. आधुनिक उद्योगांचा गेल्या आठ वर्षांत झालेल्या विकासाचा जो प्रत्यक्ष इतिहास आहे त्यावरून वरील गोष्ट पुरेशी सिद्ध झालेली आहे असें मानावयास हरकत नाही.” (पा. २९);

गाडगिळांनी वरील विधान केल्यानंतर जीं पंधरा वर्षे लोटलीं त्यांत त्याची सत्यता आणखीनच सिद्ध झाली आहे.

“आज आढळणारी शेअर बाजारांतील तेजी, यंत्रोत्पादक धंद्यांना मिळत असलेलें उत्तेजन, अतिशय मोठ्या शहरांतून होत असलेली कांही वर्गांची भरभराट आणि दुसरीकडे त्याच्याच बरोवरीने वाढत जाणारी बेकारी, खेडेविभागांतून आणि लघु-उद्योगाच्या क्षेत्रांतून येणारी मंदी आणि एकूण ग्रामीण जनतेची घसरत गेली नसली तरी स्थिर राहिलेली क्रयशक्ति ही सर्व परिस्थिति, योग्य सामाजिक धोरण न ठेवतां केवळ उत्पादनवाढीचें उद्दिष्ट पुढे ठेवून भांडवल घालीत राहिलें तर काय होतें यावर झगझगीत प्रकाश टाकणारी आहे.” (पा. २९). मग गाडगिळांच्या दृष्टीने योग्य सामाजिक धोरण कोणतें आणि त्यासाठी प्रारंभीचें प्रमुख हत्यार कोणतें ?

गाडगिळांना काँग्रेस पक्षाने १९५६ सालीं (किंवा पुन्हा १९६९-७१ सालीं) नियंत्रणाचे जे अनेक अर्धवट उपाय सुचविले किंवा हप्त्या-हप्त्याने राष्ट्रीयीकरण करण्याचा मार्ग सुचविला तो पुरेसा वाटत नव्हता. मक्तेदारी भांडवलाचा संपूर्ण नाश हीच त्यांची मागणी होती. ते म्हणतात :

“अखेरीस हा प्रश्न सोडविण्याचा एकच योग्य मार्ग आहे. आणि तो म्हणजे, मक्तेदार भांडवलदारांनी आज जो भाग व्यापला आहे त्या संपूर्ण विभागाचें सार्वजनिक विभागांत रूपांतर करणे.” (पा. २९)

त्यासाठी तावडतोव खाणी, वीज उत्पादन आणि वांटप, भांडवली यंत्रनिर्मितीचे कारखाने, सिमेंट, जडउद्योग, रसायन निर्मितीचे उद्योग इत्यादि क्षेत्रांतून जे खासगी उत्पादक घटक आहेत त्यांच्या आजच्या संख्येत वाढ होणार नाही या दृष्टीने किमान कार्यक्रम आखला पाहिजे.

“हीच गोष्ट नकारात्मक पद्धतीने मांडावयाची तर, उपभोगाच्या वस्तु उत्पादन करणारे कांही उद्योग सोडून बाकी सर्व नवे आधुनिक औद्योगिक कारखाने सार्वजनिक क्षेत्रांतच काढावयाचें धोरण अशी व्याख्या करतां येईल. मार्केटिंग बोर्डें स्थापन करणें इत्यादि मार्गांनी सर्व महत्त्वाच्या आणि मूलभूत वस्तूंचा आयात-निर्यात व्यापार सार्वजनिक क्षेत्रांत आणावा लागेल.” (पा. २९)

१९५६ च्या जानेवारी महिन्यांत श्री. सी. डी. देशमुख वित्तमंत्री असतांना श्री. गाडगीळ आणि श्री. व्ही. के. आर्. व्ही. राव यांनी (या विषयावर दोघांची चर्चा झाली होती) त्यांना एक निवेदन देऊन त्यांत कोणता उद्योग आणि कोणता व्यापार सार्वजनिक क्षेत्रांत घ्यावा या-संबंधी तपशीलवार सूचना केल्या होत्या. त्याबाबत गाडगीळांनी वेळो-वेळीं जीं निवेदने दिलीं त्यांची येथे पुनरुक्ति करण्याचें कारण नाही.

दुसरी पंचवार्षिक योजना तयार झाल्यानंतर ती अनेक मार्गांनी उधळून लावण्याचे बुद्धिपुरस्सर प्रयत्न मक्तेदार भांडवलदारांनी सुरू केले. जड उद्योग, सार्वजनिक क्षेत्रांत सुरू करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर मदत देण्यास परकीय साम्राज्यवादी राष्ट्रांतील भांडवलदारांनी नकार दिला. त्या कालांत, श्री अशोक मेहतांनी त्यांचें वर्णन भारतीय भांडवल ‘संपावर गेलें आहे’ असें केलें होतें. अर्थात् या वेळेपर्यंत मेहतांनी मक्तेदारीच्या गोटांत प्रवेश केला नव्हता.

अशा परिस्थितींत सार्वजनिक क्षेत्रासाठी आणि सरकारी खर्चासाठी चालू भांडवलाचा ओघ सतत चालू ठेवता यावा म्हणून विमा-धंद्याचें राष्ट्रीयीकरण करण्यांत आलें. मोठ्या प्रमाणावर तुटीच्या अर्थपुरवठ्याच्या मार्गाचा अवलंब करण्यांत आला. जड उद्योगासाठी लागणारी यंत्रसामग्री पुरविण्याबाबत समाजवादी देशांना विचारणा करण्यांत आली. परंतु क्रांतिकारक गोष्टी करण्याचा धसका घेतला

असलेल्या भारत सरकारने श्री. गाडगीळ आणि अर्थशास्त्रज्ञ समिती-तील इतर कांही प्रगतिशील अर्थशास्त्रज्ञांनी आवर्जून सांगितलें असतां हि मक्तेदारांच्या बालेकिल्ल्याचें राष्ट्रीयीकरण करण्यास नकार दिला. प्रत्यक्षांत गाडगीळांनी भविष्य केल्याप्रमाणे योजनेच्या आधाराने मक्तेदारी भांडवलाच्या केंद्रीकरणांत प्रचंड प्रमाणांत वाढच झाली आहे असें कंपनी लॉ कायद्यावरील अहवालावरून उघड झालें.

- ३ -

मक्तेदारी भांडवलशाहीच्या वर उल्लेख केलेल्या वाजूचें आपण जास्त निरीक्षण केलें पाहिजे.

प्रचंड भांडवली खर्च, प्रचंड अपेक्षा आणि प्रचंड गाजावाजा केलेली दुसरी पंचवर्षीय योजना शेवटीं एकदा मंजूर झाली. परंतु ही योजना परिणामकारकरीत्या कार्यवाहींत आणतील अशा संस्था अस्तित्वांत नव्हत्या, त्यांत जनतेला सामील करून घेतलें नव्हतें, योजनेच्या कार्यवाहीची तपासणी करण्याची सोय नव्हती, लोकशाही पद्धतीने टीका करण्यास अगर विचारविनिमय करण्यासहि जागा नव्हती. या सर्वांचा परिणाम गाडगीळ म्हणत होते तसाच झाला. मक्तेदार आणि त्यांच्या पाठिराख्यांनी, सत्ताधारी पक्षांत आणि सरकारी यंत्रणेंत, विशेषतः नोकरशाहींतील वरिष्ठ जागांवरून असलेल्या आपल्या पित्यांच्या साहाय्याने, एकंदर समाजाच्या जिवावर आपले खिसे भरून घेतले. याचे दुष्परिणाम अर्थव्यवस्थेच्या सर्व शाखांना भोगावे लागले. परिणामी ही महत्वाकांक्षी योजना कोलमडली आणि १९५८ सालींच तिच्या 'फेर-विचाराची' भाषा सुरू झाली. म्हणून १९५८ च्या जानेवारी महिन्यांत गाडगीळांनी भारत सरकारला या विषयावर एक प्रदीर्घ निवेदन सादर केलें.

आपलें स्वतःचें आणि आपल्या वर्गाचें हित साधण्यासाठी ज्यांनी पंचवार्षिक योजनेचा दुरुपयोग करून ही आपत्ति ओढवून घेतली होती,

ज्यांनी वस्तूंच्या किमतींत भरमसाठ वाढ घडवून आणली, परकीय चलनाची, धान्याची आणि कच्च्या मालाची चणचण निर्माण केली, तेच आता या सर्वांचें खांपर पंचवार्षिक योजनेच्या प्रचंड आकारावर फोडूं लागले आणि हा 'साहसी' प्रयोग बंद करावा अशी मागणी जरी त्यांनी केली नाही तरी योजना लहान असावी अशी मागणी मात्र त्यांनी जोरदारपणें मांडण्यास सुरुवात केली. ही योजना फसली असल्याने ती रद्द करावी असें त्यांचें म्हणणें होतें.

यावर गाडगिळांची प्रतिक्रिया काय होती ? योजना किती पूर्ण झाली याचा आढावा घेऊन ती पूर्णपणें फसली आहे या तिच्यावरील टीकेचा परामर्ष घेतांना ते आपल्या नेहमीच्या खोचक शैलींत लिहितात : " उदाहणार्थ असें दिसतें कीं, योजना मोठ्या खाजगी उद्योगांच्या क्षेत्रांत अपेक्षेपेक्षा जास्तच पूर्ण झाली आहे. आयात व्यापाराचे परवाने देण्याबाबतच्या धोरणाचाच हा मुख्यतः परिणाम आहे. " (पा. ७७-७८). याचा परिणाम म्हणून इतर क्षेत्रांना धोका पोचला.

या संबंधांत, या कालांतील आर्थिक धोरणाच्या इतिहासांत जी एक घटना घडली तिचा उल्लेख करणें आवश्यक आहे. दुसरी पंचवार्षिक योजना मंजूर झाल्यानंतर उद्योगाच्या विकासासाठी लागणारें फार मोठें परकीय चलन उपलब्ध व्हावें यासाठी योजनेच्या चौकटींतच व्यवस्था केलेली होती. या परकीय चलनाची, मक्तेदारांनी, अर्थ मंत्रालयांतील नोकरशहा आणि मोठमोठ्या बँका यांच्या साहाय्याने, फार मोठ्या प्रमाणावर, गुपचुपपणें चक्क 'चोरी' केलेली होती. या चोरीचें प्रमाण इतकें प्रचंड होतें की, जेव्हा सार्वजनिक क्षेत्रांतील उद्योगांनी परकीय चलनाची मागणी केली तेव्हा अर्थखात्याजवळ परकीय चलन शिल्लकच नव्हतें. मोठमोठ्या मक्तेदार घराण्यांना दिलेल्या परवान्यांच्या पोटीं तें संपून गेलें होतें. हे सर्व घडवून आणण्यांत बँका आणि नोकरशहा यांचा हात होता. १९५७ सालांत प्रांतिक सरकारांना पैशाची जी चणचण भासली आणि सरकारी कर्जरोख्यांत पैसे गुंतविण्यांत बँकांनी जी असमर्थता दर्शविली, त्याचें कारण सुद्धा १९५६-५७ सालांत बँकांनी मोठमोठ्या खासगी उद्योगपतींना दिलेल्या

कर्जात प्रचंड प्रमाणांत वाढ केली होती हें होतें. यावरून असें दिसतें की, १९५६-५७ सालांत वँकांनी द्यावयाच्या कर्जाची मर्यादा जी वाढवून देण्यांत आली, तिचा संबंध या कालांत फार मोठ्या प्रमाणावर केल्या गेलेल्या भांडवली वस्तूंच्या आयातीशीं होता, तिच्यामुळे जी रक्कम सामान्यतः सार्वजनिक क्षेत्रासाठी उपलब्ध झाली असती तिचा ओघ इतरत्र वळविला गेला. ” (पा. ७८)

“असें दिसतें की, इतर मार्गांनी सुद्धा उपलब्ध आर्थिक साधनांचा ओघ खास करून मोठ्या खासगी उद्योग विभागाकडेच वळविला जात आहे. सरकारने निर्माण केलेल्या वित्त-संस्थांचे कार्यहि याच दृष्टीने चालल्यासारखें वाटतें. ” (पा. ७८)

आणि याचे परिणाम काय ?

“परकीय मदतीवर अवलंबून राहणें आणि परकीय भांडवल केव्हा येतें याकडे डोळे लावून बसणें याचा परिणाम मोठमोठ्या निम-मक्तेदारी खासगी उद्योगांची ताकद वाढणें हाच होण्याची शक्यता आहे. ” (पान ७९)

यावर उपाय काय ? गाडगीळांनी पुन्हा एकदा “सार्वजनिक क्षेत्राचा विस्तार वाढवावा आणि सर्व सरकारी वित्त-संस्था आणि हमी घेणाऱ्या संस्था यांचें धोरण पद्धतशीरपणें, मोठ्या केंद्रित उद्योगा-ऐवजी, लहान विखुरलेल्या उद्योगांना साहाय्य करण्याचें असावें, ” (पा. ७९) अशी मागणी केली.

निदाव्यंजक मुरांत गाडगीळ लिहितात :

“परंतु गेल्या अडीच वर्षांत या दुसऱ्या मार्गाने उल्लेखनीय असें कांहीहि केलेलें आढळत नाही. उलट सार्वजनिक क्षेत्राचा विस्तार वाढविण्याची भाषासुद्धा काढावयाची नाही याबाबत सर्वांचे अलिखित एकमत झालें असावें असाच भास होतो. ” (पा. ७९)

भारतांतील अप्रामाणिक मक्तेदार, भांडवलदार आणि त्यांचे राजकीय, बौद्धिक आणि नोकरशाही वर्तुळांतील तथाकथित तत्त्वज्ञ या सर्वांनी ‘परकीय मदतीशिवाय एक पाऊलहि पुढे टाकतां येणार नाही’ असा प्रचार चालविला होता. त्याला उद्देशून गाडगीळ म्हणतात :

“ शिवाय करांच्या वावतींत खास सवलती देणें यासारख्या मागनि परकीय भांडवलाच्या आयातीसाठी सुकर परिस्थिति निर्माण करावी अशीहि विचारसरणी आज आहे. जी परकीय मदत मिळविण्यांत सरकार असमर्थ ठरलें ती आम्ही मिळवूं शकूं हा भारतांतील खासगी भांडवलदारांचा दावाहि या वावतींत फार महत्त्वाचा आहे. यावरून परकीय उद्योगांच्या क्षेत्राला मिळणाऱ्या सवलती अगदी सहजपणें भारतीय उद्योग-विभागाकडे वर्ग केल्या जातील हें उघड आहे. ” (पा. ७९)

औद्योगिक विकास वेगाने घडवून आणावयाच्या नांवाखाली जनतेवर कर लादून जमा केलेल्या व सरकारनेच सार्वजनिक पैशांतून पुरविलेल्या आर्थिक मदतीच्या जोरावर मोठे उद्योग आणि मक्तेदारी भांडवलशाही यांचा विकास होतो हें खरें. परंतु या मक्तेदारी भांडवलाचे जनतेशीं, कामगार वर्गाशीं आणि राष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेशीं कसे संबंध असतात ?

गोखले इन्स्टिट्यूटमध्ये १९५५ च्या एप्रिल महिन्यांत गाडगिळांच्या मार्गदर्शनाखाली ‘ अर्थशास्त्रज्ञांच्या समितीला ’ सादर करण्यासाठी एक प्रबंध तयार करण्यांत आला. त्यांत भारतांतील उद्योग-उभारणीची जी आजची चौकट आहे तिचे सामाजिक, आर्थिक निष्कर्ष काय निघतात याचा ऊहापोह केलेला आहे.

“ हें स्पष्टपणें सांगण्यांत आलें की, सरकारी मदतीवर वाढणाऱ्या खासगी उद्योगांना, सार्वजनिक हिताचा आशय प्राप्त करून देण्यासाठी जोपर्यंत खास प्रयत्न केले जात नाहीत आणि जोपर्यंत भांडवलनिर्मितीचें एकमेव साधन याच दृष्टीने, मोठमोठ्या खासगी उद्योगांकडे वधितलें जातें तोपर्यंत या उद्योगांचे भांडवल आणि सरकारवर दडपण आणण्याची त्यांची ताकद वाढणें अपरिहार्य आहे. ” (पा. ७९)

कापड गिरण्या मोठ्या प्रमाणावर बंद पडण्याची क्रिया त्याच वेळीं सुरू झाली होती. अजूनहि ती चालूच आहे व ही लाट जड इंजिनिअरिंग सारख्या पायाभूत उद्योगांतून पसरत आहे. तिचें उदाहरण देऊन गाडगीळ म्हणतात :

“कापड गिरण्या बंद पडल्याने निर्माण होणाऱ्या वेकारीवर उपाय योजण्याच्या बाबतीत सरकार असमर्थ असल्यासारखे वाटते. मिश्र अर्थव्यवस्थेत विकास योजना कार्यवाहीत आणतांना महत्त्वाचे निर्णय घेण्याच्या बाबतीत सरकारला जो पेच पडतो त्याचेच हें तीव्र स्वरूप आहे. खासगी क्षेत्रांतील अकार्यक्षम आणि उद्दाम कारखानदारांच्या विरुद्ध कडक उपाय योजण्याचे धाडस जर सरकार करणार नसेल तर मिश्र अर्थव्यवस्था प्रत्यक्षांत आणण्यासाठी फार मोठी सामाजिक किंमत द्यावी लागणें अपरिहार्य आहे.” (पा. ७९)

हें लिहिल्यानंतरच्या कालांत मोठमोठ्या खासगी उद्योगांना आणि विशेषतः मोठ्या मक्तेदार घराण्यांना दिल्या जाणाऱ्या साहाय्यांत प्रचंड प्रमाणांत वाढच झाली आहे. राष्ट्रीयीकरण झालेला विमा-व्यवसाय, युनिट ट्रस्ट, फायनान्स कॉर्पोरेशन, आय्. सी. आय्. सी. यांसारख्या सरकारकडून मदत मिळणाऱ्या भारतीय वित्तसंस्थांनी त्याचप्रमाणे परकीय संस्थांनी मोठ्या उद्योगांना दिलेल्या कर्जांत आणि भाग-खरेदीच्या स्वरूपांत केलेल्या साहाय्यांत बरीच मोठी वाढ केली आहे. बँका आणि सर्वसाधारण विमाव्यवसायाचे राष्ट्रीयीकरण, सार्वजनिक क्षेत्रांत कांही जड धंदे सुरू करणे, धान्याचा व्यापार सरकारने ताब्यांत घेणे, इत्यादि गोष्टी करून मक्तेदारी नष्ट करण्याच्या, त्याचप्रमाणे महत्त्वाचे मूलभूत उद्योग सार्वजनिक क्षेत्रांत सुरू करून त्यांच्यामार्फत उत्पादनावर, किमतीवर आणि राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेच्या औद्योगिक आणि शेती विभागांना लागणाऱ्या वस्तूवर नियंत्रण बसविण्याच्या मार्गावर आपण बरीच प्रगति केली आहे असे वाटण्याची शक्यता आहे. परंतु असे मूल्यमापन गैरसमज निर्माण करणारे आणि अशास्त्रीय आहे.

१९५६ साली नॅशनल डेव्हलपमेंट कौन्सिलला सादर केलेल्या निवेदनांत गाडगीळांनी, “ज्या खासगी उद्योगांना सरकारी मदत दिली जाते त्या सर्व उद्योगांना ताबडतोब सार्वजनिक हिताचे ठरवून त्यांना वाढत्या प्रमाणांत सार्वजनिक क्षेत्रांत सामावून घेण्याच्या प्रश्नाबाबत ”

भारतीय लोकशाहीचें अर्थशास्त्र

(पा. ३३) ताबडतोब आणि स्पष्ट निर्णय घेण्यांत यावेत अशी मागणी केलेली होती.

आज, १९७१ सालीं म्हणजे वरील मागणीनंतर पंधरा वर्षांनी, भारत सरकारची या बाबतची भूमिका डळमळीत असल्याचेंच आपल्याला आढळून येतें. मक्तेदारी उद्योगांना सरकारने दिलेल्या कर्जाचें भाग-भांडवलांत रूपांतर करून त्या भाग-भांडवलाच्या जोरावर त्या उद्योगांच्या व्यवस्थापनांत भागिदारी निर्माण करावी, म्हणजेच त्यांना 'सार्वजनिक हिताचें' बनवावें, ही सूचना व्यवहारांत आणण्यास सरकार नकारच देत आहे. आणि यासाठी सरकार कारण काय देतें ? तर म्हणे मक्तेदार भांडवलदार, या धोरणाचा 'मागील दाराने केलेलें राष्ट्रीयीकरण' म्हणून धिक्कार करतात !

वैकांच्या राष्ट्रीयीकरणाचें असेंच आहे. या निर्णयाचें जरी आपण स्वागत करीत असलों तरी या राष्ट्रीकृत वित्त-साधनाचा उपयोग आजहि मक्तेदारी हितसंबंधी व्यक्ति, बाजारची कोंडी करण्यासाठी आणि लहान शेतकऱ्याला त्याने उत्पादन केलेल्या मूल्याचा न्याय वांटा न देतां, ग्राहकांच्या हितसंबंधांनाहि विघातक अशी किंमतवाढ करण्यासाठी करून घेत आहेत ही वस्तुस्थिति आपण दृष्टीआड करूं शकत नाही. रिझर्व्ह बँक 'गुणात्मक पत नियंत्रणाच्या' * धोरणाचा अवलंब, सुगीच्या काळांत धान्य आणि इतर कच्चा माल यांच्या खरेदींत होणारी सट्टेबाजी स्वरूपाची गुंतवणूक रोखून धरण्यासाठी करील अशी अपेक्षा असते. परंतु या धोरणाचा अवलंब करून सट्टेबाजीमुळे होणारी किंमतवाढ आणि जनतेच्या मर्यादित क्रयशक्तीची लुबाडणूक थांबविण्यांत सतत अपयशच आल्याचें आढळून येतें. सरकार-नियंत्रित वित्तसंस्था अजूनहि मक्तेदार व्यापाऱ्यांना प्रचंड नफे मिळवून देण्यास साहाय्यभूतच होत आहेत.

१९५९ च्या ऑगस्ट महिन्यांत 'तिसऱ्या पंचवर्षिक योजनेपाठी-मागील भूमिका' या नियोजन-मंडळाला सादर केलेल्या निवेदनांत या यंत्रणेसंबंधी गाडगीळ म्हणतात :

* Selective credit control.

“या (गुणात्मक पत-नियंत्रणाच्या) धोरणामुळे कांही विशिष्ट वस्तूंच्या किमतींची वाढ रोखण्यांत यश मिळाले आहे असा दावा केला जातो. या धोरणाचा असा परिणाम झाला असल्यावद्दल शंका आहे. . . शिवाय रिझर्व्ह बँकेने काढलेल्या आदेशांतून निसटण्यासाठी जरूर वाटल्यास बँका आणि त्यांचे ग्राहक विशिष्ट कारणासाठी घेतलेलीं कर्जे सर्वसाधारण तारणाच्या खात्याकडे, किंवा ‘स्वच्छ’ (clean) खात्याकडे वर्ग करतात ही सर्वांना माहीत असलेली गोष्ट आहे. याच संबंधांत १९५८-१९५९ सालच्या सुगीच्या काळांत ‘स्वच्छ’ पत आणि प्रत्यक्ष वस्तूंचा विशेषतः शेती-उत्पादित वस्तूंचें तारण ज्याला नाही अशी पत यांच्यांत जी उघड वाढ झाली तिच्यावर टीका झालेली आहे. तेव्हा वस्तूंच्या किमती रोखण्यांत केवळ ‘गुणात्मक पत नियंत्रणाचे’ धोरण विशेष परिणामकारक होणें संभवनीय वाटत नाही.” (पा. १३८)

बँकांचें राष्ट्रीयीकरण झाल्यानंतरहि या परिस्थितींत फारसा फरक पडलेला नाही. आज १९७१ सालीं बँकांचें जेवढें राष्ट्रीयीकरण झालेलें आहे तेवढेंच राष्ट्रीयीकरण गाडगीळ लिहीत होते त्या काळांत १९५९ सालीं रिझर्व्ह बँकेचेंहि झालेलें असतांना ती या ‘गुणात्मक पत नियंत्रणाच्या’ धोरणाचा वापर करीत होती. यावरून प्रस्थापित मक्तेदारीचा प्रभाव निपटून काढण्यास केवळ राष्ट्रीयीकरण पुरें पडत नाही हेंच सिद्ध होतें.

१९७० सालीं पीक भरपूर येऊनहि आणि रिझर्व्ह बँक ‘गुणात्मक पत नियंत्रण’ करीत असतांनाहि जेव्हा शेंगदाणा, कापूस आणि इतर शेती-उत्पादित मालाच्या किमती एकदम आणि भरमसाठ वाढल्या त्या वेळीं तो प्रश्न मीं लोकसभेंत निर्माण केला होता. परंतु माझ्या प्रश्नाला सरकारजवळ उत्तर नव्हतें आणि असतें तरी तें देणें त्यांना शक्य नव्हतें. कारण छोट्या उद्योगांना आणि लहान जमीनधारकांना कर्ज दिल्याचा कितीहि देखावा निर्माण केला जात असला तरी राष्ट्रीयीकरण होण्यापूर्वी बँकांचा उपयोग, मक्तेदारी भांडवल आपल्याला उद्योगधंदे आणि व्यापार यांच्यांतील संचार सुलभ व्हावा म्हणून

जितका करून घेत असे तितकाच आज राष्ट्रीयीकरण झाल्यानंतरहि करून घेत आहे.

म्हणून खासगी उद्योगांतील सर्व मक्तेदारी विभाग संपूर्णतया सार्वजनिक उद्योग विभागांत सामील करण्याबद्दल गाडगिळांनी धरलेला आग्रह योग्यच होता. परंतु अजूनहि त्यांचें हें उद्दिष्ट सफल झालेलें नाही.

असो. आता नियोजनक्षेत्रासंबंधी अपुरें राहिलेलें कथाकथन आपण पुढे सुरू करूं. मक्तेदारी भांडवलाला असलेल्या गाडगिळांच्या विरोधाची प्रखरता कधीच कमी झाली नाही. पुढच्या काळांत सरकार जेव्हा अडचणींत आलें आणि अवाढव्य असलेल्या दुसऱ्या पंचवर्षिक योजनेची 'पुनर्रचना' सुरू झाली तेव्हा गाडगिळांनी केलेलें विश्लेषण बरोबर होतें हें पुन्हा एकदा सिद्ध झालें. नंतरच्या तिसऱ्या पंचवर्षिक योजनेच्या बाबतींत असेंच घडलें. तिसरी पंचवर्षिक योजना जवळ जवळ सोडून देण्यांत आली आणि मक्तेदार भांडवलदार मागणी करीत असलेल्या 'नियोजनाच्या सुट्टीला' प्रारंभ झाला.

तिसरी पंचवर्षिक योजना आखण्याची तयारी सुरू झाली तेव्हाहि गाडगिळांनी सरकारी नेतृत्वावरील आपली टीका चालूच ठेविली. कारण हें सरकार योग्य धोरण आखण्यांत किंवा योजनाबद्ध विकासाला आवश्यक असणारी यंत्रणा उभारण्यांत अयशस्वी झालें होतें. १९५९ च्या ऑगस्ट महिन्यांत गाडगिळांनी आपलें 'तिसऱ्या पंचवर्षिक योजनेच्या आखणीसंबंधी' निवेदन सादर केलें. या निवेदनांत ते चिडून लिहितात, "कोणीं कितीहि सांगितलें तरी माझे असे स्पष्ट मत आहे की, ज्याला नियोजन म्हणतात तें आजच्या भारतांत अस्तित्वांत नाही. जें आहे त्यांत फक्त सार्वजनिक क्षेत्रांत करावयाच्या खर्चाचे किंवा खासगी अगर सहकारी क्षेत्राला करावयाच्या मदतीचे आकडे आहेत...आणि जेथे सरकारी धोरणाची अंमलबजावणी होते तेथे ते व्यापाऱ्यांच्या आणि संघटित बड्या उद्योगांच्या हिताचेंच असल्याने एकूण परिणामांची तीव्रता वाढतेच. (पा. १४०)

१९६७ सालीं राजकारणांत बदल झाल्यानंतर गाडगीळांना नियोजन-मंडळाचें उपाध्यक्षपद स्वीकारण्याची विनंती करण्यांत आली, तेव्हा तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेचा संपूर्णपणे बोजवारा उडालेला होता आणि चौथी पंचवर्षीय योजना कोठे दृष्टिपथांतहि नव्हती. त्या वेळीं त्यांनी आपलें धोरण जरा नरम ठेवावें किंवा बदलावें, बड्या उद्योगपतींच्याबरोबर सहकार्य करावें, थोड्या फार 'मुक्त' धोरणाचा अवलंब करावा, दृष्टि जरा जमिनीवर ठेवावी, नियोजन कमी महत्त्वाकांक्षी असावें आणि मुख्य म्हणजे सर्वंकष कडक नियोजनाची कल्पना सोडून द्यावी असा उपदेश गाडगीळांना करण्यांत आला. परंतु त्यांनी माघार घेण्यास नकार दिला.

नॅशनल डेव्हलपमेंट कौन्सिलला सादर केलेल्या 'चौथ्या योजने-वाचत सर्वंकष दृष्टिकोण' या आपल्या निवेदनांत गाडगीळ म्हणतात : "आर्थिक सत्तेचें केंद्रीकरण आणि खासगी उद्योगांच्या क्षेत्रांत कांही कारखानदारांना असलेलें मक्तेदारीचें स्थान ही दुसरी बाजू आहे आणि तिच्याकडे लक्ष पुरविणें आवश्यक आहे." यावर योजावयाच्या उपायांची रूपरेषा देतांना गाडगीळ म्हणतात : "उपलब्ध वित्त भांडवलाचा अकारण मोठा ओघ मोठ्या उद्योगपतींच्याकडे वळूं नये म्हणून सरकारने वित्त-संस्थांची पत-विषयक धोरणे बदलण्याच्या दृष्टीने धोरणें आखावीत." ज्या सार्वजनिक वित्त-संस्थांनी खासगी धंद्यांतून भागखरेदीच्या स्वरूपांत भांडवल गुंतविलें असेल त्यांनी त्या धंद्याच्या व्यवस्थापनांत भाग घेण्याचा आपला हक्क बजावला पाहिजे असें त्यांचें मत होतें. मॅनेजिंग एजन्सी पद्धत रद्द करावी म्हणून ज्या सूचना येत होत्या त्यांना उद्देशून गाडगीळ त्यांच्या सुपरिचित पद्धतीने म्हणतात, "ही पद्धत प्रत्यक्षांत रद्द होईल, तेव्हा तो केवळ नांवाचा बदल असणार नाही याबद्दल काळजी घेतली पाहिजे."

त्या वेळीं वृत्तपत्रांतील बातमी अशी होती की, नियोजन-मंडळाच्या नव्या उपाध्यक्षांनी हें जें निवेदन सादर केलें त्याचें नॅशनल डेव्हलपमेंट कौन्सिलच्या बैठकींत अत्यंत थंडें स्वागत झालें. आणि तें साहजिकच

होतें. तेव्हापासून त्यांना पदभ्रष्ट करण्याच्या कारवाया सुरू झाल्या व त्या यशस्वी झाल्या. गाडगिळांशीं अखेरपर्यंत लढा देण्याचा निर्णय मक्तेदारी भांडवलाने घेतला होता आणि शब्दशः त्यांच्या अखेरीपर्यंत मक्तेदारां भांडवलाने हा लढा चालू ठेवला.

- ४ -

आतापर्यंत आपण गाडगिळांच्या अर्थशास्त्रीय विचारांची एकच, मक्तेदारी भांडवलशाहीसंबंधीची वाजू पाहिली. खरें म्हणजे, ज्या अविकसित देशांत भांडवलीपद्धतीची अर्थव्यवस्था आधीच प्रस्थापित झालेली आहे, एवढेंच नव्हे तर मक्तेदारी भांडवलशाहीची यंत्रणाहि अस्तित्वांत आलेली आहे अशा देशांच्या विकासासंबंधी गाडगिळांची स्वतःची अशी सम्यग् विचारपद्धति होती. ज्या विचारवंताला देश प्रगतीच्या मार्गावर पुढे न्यावयाचा असेल आणि तोहि 'योजनाबद्ध विकासा'च्या पायावर पुढे न्यावयाचा असेल त्याने सर्वंकष, एकत्रित अशी विचारसरणी पुढे ठेवावीच लागते. त्याला अर्थशास्त्राची एकच वाजू असून भागत नाही तर त्याला सामाजिक, राजकीय आणि तत्त्वज्ञानाचीहि वाजू असावी लागते. गाडगिळांनी स्वतःला नियोजित अर्थव्यवस्थेच्या क्षेत्राची मर्यादा घालून घेतली असली तरी तीहि त्यांनी एका सम्यग् विचारसरणीच्या चौकटींत बसविली होती. याला ते समाजवादी विचारपद्धति म्हणत आणि अर्थव्यवस्थेचें त्यांनी जें नियोजन सुचविलें होतें त्याचें वर्णन ते सामान्यतः 'समाजवादी समाजासाठी' नियोजन असें करीत.

गाडगिळांनी मक्तेदारी भांडवलावर जो हल्ला चढविला आणि सार्वजनिक क्षेत्राच्या उभारणीवर भर दिला त्याचे भविष्यांत कांही परिणाम होणार असले तरी, तो ताबडतोबीच्या समाजवादी समाज-निर्मितीचा एक भाग आहे असें त्यांनी कधी मानलें नाही हें ध्यानांत ठेवणें अत्यंत आवश्यक आहे.

ज्या मक्तेदारी भांडवलशाहीविरुद्ध गाडगीळ लढत होते ती पुढार-लेल्या भांडवलशाही देशांतील नव्हे तर एका मागासलेल्या किंवा विकसनशील भांडवलशाहीतील मक्तेदारी होती. या भांडवली व्यवस्थेत भांडवली उत्पादनसंबंधावरोवरच इतरहि उत्पादनसंबंध अस्तित्वांत होते. सरंजामशाही आणि सरंजामशाही सत्तेखालून नुकत्याच सुटलेल्या देशांत अशी परिस्थिति असणें अपरिहार्य असतें. हा मुद्दा स्पष्ट करतांना गाडगीळ म्हणतात :

“ भारतांत वाढत्या संपन्नतेचें वांटप, मूठभर आणि तुलनात्मक दृष्ट्या बंदिस्त गटांतच होतें आणि मक्तेदार भांडवलदारांच्या सामर्थ्यामुळे परिस्थिति जास्तच विकट होते. म्हणून खासगी उद्योगाचा जो विभाग आज मक्तेदार भांडवलदारांनी व्यापला आहे तो वाढत्या प्रमाणांत सार्वजनिक क्षेत्रांत आणणें ही गोष्ट समाजवादी समाजरचनेच्या उभारणीची एक गरज म्हणून जरी वाजूला ठेवली तरी एरवीहि फार निकडीची आहे असें वाटूं लागतें, आणि समाजवादी ध्येयाची घोषणा केल्यानंतर तर ती अत्यंत महत्त्वाची आणि अपरिहार्य बनते. ” (पा. २९).

तेव्हा गाडगीळांच्या मतें मक्तेदारी भांडवलशाही संपुष्टांत आणणें हें खास समाजवादी मार्गावरील पाऊल आहेच असें नाही. लोकशाही, समानता आणि मानवता यांच्या सामान्य विकासासाठी सुद्धा अशी एक समाजव्यवस्था प्रस्थापित करावी लागते, ज्यांत खासगी विभाग कायम ठेवला गेला आणि दुसरा एक भाग थोडाफार फेरफार केलेल्या किंवा नियंत्रित भांडवली संबंधावर आधारलेला असला तरी त्यांतहि मक्तेदारी भांडवलशाही नष्ट करावीच लागते. ही जी मक्तेदारी-विरोधी दृष्टि आहे ती त्यांच्या मतें समाजवादीच असते असें नाही. ती काय असते ? ती जोरदार विगर भांडवलशाहीचे आणि समाजवादाचे बळकट तणाव असलेली ‘क्रांतिकारक लोकशाही’ असू शकते. एकूण अर्थव्यवस्थेच्या ज्या उर्वरित विभागांतून मक्तेदारीची हकालपट्टी झालेली असते तेथेहि भांडवलदारी उत्पादनसंबंध कायम राहिलेले असतात आणि म्हणून तिला समाजवादी किंवा विगर भांडवलदारी

म्हणणें योग्य होणार नाही. तिला समाजवादाचा रस्ता शोधण्यासाठी धडपडणारी विगर मक्तेदारी भांडवलशाही किंवा सहकारी आणि लोकशाही अर्थव्यवस्था असें म्हणतां येईल.

म्हणून गाडगीळ आपल्या अर्थव्यवस्थेला 'संमिश्र अर्थव्यवस्था' असें म्हणतात. या शब्दाचा त्यांना अभिप्रेत असलेला अर्थ आणि भांडवलदारांच्या भाटांनी त्याचा लावलेला अर्थ यांत फार फरक आहे. गाडगीळांना अभिप्रेत असलेल्या 'संमिश्र अर्थव्यवस्थेंत' मक्तेदारी भांडवलशाहीला स्थान नव्हतें. उलट ही अर्थव्यवस्था मोक्याच्या ठिकाणीं असणाऱ्या प्रचंड सार्वजनिक क्षेत्रांतील उद्योगाच्या आणि व्यापाराच्या पायावर विकास पावते, अजूनहि तिच्यांत उद्योग आणि व्यापार यांचा एक खासगी विभाग कायम असतो, परंतु त्याच्याच बरोवरीने एक सहकारी विभागहि उभारला जात असतो. तिची शेतीची अर्थव्यवस्था श्रीमंत, मध्यम आणि गरीब शेतकरी व शेत-मजूर यांची वनलेली असते, परंतु उरलेल्या विभागांत झपाट्याने वाढणाऱ्या सहकारी क्षेत्राकडून मोठ्या कुलक शेतकऱ्याच्या प्रचंड ताकदीवर क्रमशः मात केली जाते. त्यांत उत्पन्नांत फारशी विषमता नसलेला बुद्धिजीवि वर्ग काम करून जगत असतो. त्यांतील कामगार वर्गाला मूलभूत हक्कांची, वेतनाची आणि जीवनपरिस्थितीची हमी मिळालेली असते आणि तिच्या लोकशाही शासनसंस्थेचें नियंत्रण सामाजिक क्रांतिकारक पक्ष करीत असतो. असा समाज उद्रेक आणि आर्थिक अरिष्टें याशिवाय जगूं शकतो आणि समाजवादाकडे प्रगति करूं शकतो.

भविष्यकालीन भारतीय समाजासाठी करावयाच्या नियोजनाच्या प्रश्नावर गाडगीळांनी जें लिखाण केलें आणि जीं निवेदनं लिहिलीं त्यांत त्यांना अभिप्रेत असलेली अर्थव्यवस्था आणि राज्यपद्धति यांचें संकलित विवेचन पाहावयास मिळतें.

मक्तेदारी आणि जमीनदारशाही, परकीय दडपण आणि दुसऱ्याच्या श्रमावर जगणें नष्ट झालें आणि वरील उद्दिष्टासाठी लढा दिल्या-नंतर तीं उद्दिष्टें सफल झालीं तर गाडगीळांच्या दृष्टीने कोणती क्रांति

पूर्ण होणार होती ? या प्रश्नाचें उत्तर हेंच द्यावें लागेल की, गाडगीळ 'क्रांतिकारक लोकशाहीवादी' होते आणि त्या दष्टीने त्यांनी समाजवादाकडे जाणारी 'क्रांतिकारी लोकशाही समाजव्यवस्था' अस्तित्वांत आणण्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या 'राष्ट्रीय लोकशाही क्रांतीची' आर्थिक, राजकीय आणि सैद्धान्तिक भूमिका या ठिकाणीं मांडली आहे. म्हणून त्यांनी त्यांच्या दर्जाच्या आणि कीर्तीच्या इतर अर्थशास्त्रज्ञांपेक्षा अगदी वेगळी, मक्तेदारीला कडवा विरोध करण्याची भूमिका, हाच आपला प्रारंभविंदु केला.

गाडगीळांना अभिप्रेत असलेल्या 'संमिश्र अर्थव्यवस्थेचा' विचार तिचा भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या इतर अंगांवर आणि जनतेतील इतर वर्गांवर काय परिणाम होतो हें ध्यानांत घेऊनच केला पाहिजे. याचा थोडासा विचार आपण गाडगीळांनी वेळोवेळीं नियोजन-मंडळाला जीं निवेदनें सादर केलीं त्यांच्या आधारें करणार आहोंत.

उत्पादन, अभिसरण आणि विनिमय यांमधील खासगी क्षेत्रांतील मक्तेदारी भांडवलशाही भागाचें पूर्णपणें राष्ट्रीयीकरण करून तो सार्वजनिक क्षेत्रांत विलीन करून टाकल्यानंतर मक्तेदारी भांडवलशाहीला अटळपणें चिकटून असणाऱ्या, तिची उपनिर्मिति असणाऱ्या आणि सामाजिक विकासाची नैसर्गिक दिशा बदलून टाकणाऱ्या गोष्टी क्रमशः नष्ट होऊं लागतात. नवी विगर मक्तेदारी लोकशाही समाजरचना प्रस्थापित झाल्यानंतर तिच्या पाठोपाठ होणाऱ्या सामाजिक आर्थिक बदलांचा विचार जेव्हा आपण करूं तेव्हाच याचाहि विचार करूं.

मक्तेदारीचा बीमोड करणें म्हणजे वाच्यार्थाने नव्हे तर लक्षार्थाने मगरमिठीतून सुटका करून घेण्यासारखें आहे. हा बीमोड झाल्याबरोबर राज्ययंत्र आणि त्याचा पाया असलेली अर्थव्यवस्था यांत प्रचंड मूलभूत बदल होतात.

मक्तेदारी भांडवलाची सत्ता असलेले अत्यंत महत्त्वाच्या आणि मोक्याच्या ठिकाणचे कारखाने, व्यापारी संस्था आणि पत-संस्था यांचें राष्ट्रीयीकरण झाल्यानंतर उरलेल्या खासगी क्षेत्राचें काय होईल ?

उत्पादन, व्यापार, वाहतूक इत्यादि विभागांतील उरलेल्या खासगी क्षेत्राचें कार्य आणि त्याचा विकास चालूच राहिल. एवढेंच नव्हे तर तो विकास पूर्वीप्रमाणे खुरटून टाकणाऱ्या राक्षसी मक्तेदारीच्या छायेत न होतां स्वतःच्या गतीने आणि पद्धतीने होत राहिल.

मध्यम आणि लघुउद्योगाव्यतिरिक्त शेतीचाहि एक प्रचंड विभाग असतो. त्याच्याकडे लक्ष देऊन त्याची नव्या पद्धतीने जोपासना करावी लागते. खासगी क्षेत्राच्या या विभागाचा कायापालटच होऊन जातो

मक्तेदारी भांडवलाचे पाठीराखे जनतेला नेहमी अशी भीति दाखवीत असतात की, त्याच्या विनाशाबरोबर कार्यक्षमता, तांत्रिक प्रगति, भांडवलाची निर्मिति, संघटित बाजारपेठा, किमती, नोकऱ्या वगैरे सर्वांचा नाश होईल. किंबहुना त्यांचें असें म्हणणें असतें की, खासगी मक्तेदारी नष्ट होण्याबरोबरच सर्व खासगी, औद्योगिकसाहस आणि खासगी मालकी नष्ट होईल. जगाचा अंत होईल, भारतीय भाव विश्वांत आदरणीय असें जें जें आहे त्या सर्वांचा नाश होईल. भविष्यकालाबद्दलच्या या सर्व निराशामय विचारांना गाडगीळ थारा देत नाहीत. एवढेंच नव्हे तर मक्तेदारांच्या हातांत नेतृत्व असल्यानेच आज स्वयंपूर्णत्व आणि भरभराट यांकडे नेणारी भारताची विकासाची गति मंदावली आहे असें त्यांचें म्हणणें आहे.

भांडवलाच्या निर्मितीचें आणि म्हणूनच सातत्याने विकास होत राहण्याचें आपणच सर्वांत मोठें केंद्रस्थान आहोंत हा मक्तेदारीचा दावाहि गाडगिळांनी नाकारला आहे. जुन्या सिद्धान्तानुसार, मक्तेदार भांडवलदार, 'भोगपराङ्मुखता' (Abstinence) आणि स्वार्थत्याग यांच्या जोरावर किंवा त्यांच्या व्यावसायिक धडाडीमुळ भांडवलाची निर्मिति करतात ही भ्रामक कल्पनाहि गाडगिळांनी उधळून लावली आहे. राष्ट्रीय विकास समितीला १९५६ च्या जानेवारी महिन्यांत सादर केलेल्या निवेदनांत ते म्हणतात:

“इंडस्ट्रियल फायनान्स कॉर्पोरेशनसारख्या संस्थांच्या मार्फतीने आणि कांही मोठ्या उद्योगांना, मोठ्या प्रमाणावर, प्रत्यक्ष भांडवल-पुरवठा करण्याच्या सरकारी धोरणाच्या द्वारें आधुनिक उद्योगांना

लागणाऱ्या भांडवलाचा फार मोठा भाग सरकारकडूनच पुरविला जात आहे. खासगी क्षेत्राला सार्वजनिक क्षेत्राकडून पुरविल्या जाणाऱ्या भांडवलाचें प्रमाण सतत वाढत आहे आणि झालेल्या बदलामुळे (मक्तेदारींतून विगरमक्तेदारीकडे - एस्. ए. डी.) जर खासगी क्षेत्राला (येथे गाडगिळांना विगर मक्तेदारी क्षेत्र अभिप्रेत आहे-एस्. ए. डी.) लागणाऱ्या भांडवलाच्या पुरवठ्यांत कमतरता निर्माण झाली तर बदललेल्या आर्थिक आणि सामाजिक धोरणामुळे सार्वजनिक क्षेत्राला ती भरून काढणें सहज शक्य होईल." (पा. ३१).

दुसरें असें की, सामाजिक उत्पादन मक्तेदारांनी लुवाडून घेणें या संदर्भात मक्तेदारांनी भांडवलाची निर्मिति करणें याचा काय अर्थ होतो याकडे गाडगिळांनी खास लक्ष वेधलें आहे.

"नफ्याची पातळी बरीच बरची असल्याशिवाय आणि मक्तेदारी भांडवलशाही विभागाच्या चालकांतील अत्यंत श्रीमंत वर्गाचे जीवनमान बरेंच उंच असल्याशिवाय श्रीमंतांच्या हाताने फारशी भांडवलनिर्मिति होणार नाही." (पा. ३१).

इतरत्र गाडगिळांनी मक्तेदारी भांडवलशाही क्षेत्रांतील अत्यंत श्रीमंत विभागाकडून साधनसामग्रीबाबत आणि उत्पादनाबाबत कोणत्या प्रकारच्या मागण्या केल्या जातात याचें अत्यंत विदारक चित्र रेखाटलें आहे. गरिबांना कापडपुरवठा करण्याच्या योजना उधळून लावल्या जातात आणि टेरिलीनचे कारखाने उभारण्यासाठी प्रचंड भांडवल गुंतविलें जातें; सर्वसामान्य कामगाराला घर मिळत नाही आणि आलिशान, सुखासीन हॉटेल व राहण्यासाठी राजेशाही प्रासाद बांधले जातात; अमेरिका आणि ब्रिटन या देशांतून जे पगार आहेत त्यांच्याशी तुलना करून, कधी ऐकलें नाही असे प्रचंड पगार आणि इतर सवलती अधिकाऱ्यांना दिल्या जातात आणि कामगाराला मिळणारे दरिद्री वेतन मात्र गोठविण्याची भाषा केली जाते, बाजारभावांना ताळतंत्र राहत नाही इत्यादि. गाडगिळांनी आपल्या आटोपशीर आणि मुद्देसूद भाषेत मक्तेदारी भांडवलशाहीचें विदारक चित्र, कोणालाहि समजेल अशा रीतीने रेखाटलें आहे. ते म्हणतात :

“म्हणून आजच्या अवस्थेंत, श्रीमंतांच्या, धनवानांच्या हातांत भांडवल कसें तयार होईल या विचाराचा प्रभाव आपल्या आर्थिक आणि इतर धोरणांवर पडूं द्यावयाचा नाही असा निर्णय घेण्याची जरूरी आहे असें वाटतें. वर जें म्हटलें त्याचा सर्वसामान्य खासगी कारखानदारीशीं फार थोडा संबंध आहे कारण लघु-उद्योगांत आज जेवढी भांडवलनिर्मिति होत आहे तिच्यावर समाजवादी मार्गाने जाण्याच्या हेतूने आखल्या जाणाऱ्या आर्थिक अगर विनिमयासंबंधीच्या धोरणांचा कांहीहि परिणाम होणार नाही.” (पा. ३१).

खासगी क्षेत्रांतील विगरमक्तेदारी विभागाचे दोन भाग पडतात; एक उद्योग, व्यापार इत्यादींचा आणि दुसरा शेतीचा.

मक्तेदारी धंदे सरकारी क्षेत्रांत सामील केल्यानंतर विगरमक्तेदारी औद्योगिक विभागाला विकासाची प्रचंड संधि प्राप्त होते. त्याचा फायदा प्रथमतः मध्यम आणि लघु-उद्योग, कुटिरोद्योग आणि हस्त-व्यवसाय इत्यादींना होतो.

याचा अर्थ हा विभाग तांत्रिक दृष्ट्या खालच्या पातळीवर चालतो असा करावयाचा काय ? आणि तसें झालें तर त्यामुळे उत्पादन-क्षेत्रां-तील सामाजिक श्रमाच्या किमतींत वाढ होणार नाही काय ? त्यामुळे अर्थव्यवस्था संपत्ति-उत्पादनाच्या वरच्या पातळीवर जाण्याच्या आणि परिणामीं जीवनमान उंचावण्याच्या मार्गांत अडथळे निर्माण होणार नाहीत काय ?

या प्रश्नाचें उत्तर दोन रीतींनी देतां येईल. एक - मोठ्या प्रमाणावरील मक्तेदारी भांडवल सरकारी क्षेत्रांत समाविष्ट करावयाचें याचा अर्थ मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादन बंद करावयाचें किंवा मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनांत अभिप्रेत असलेली तांत्रिक प्रगति वाजूला सारावयाची असा नाही. किंवा दोन - खासगी मक्तेदारी भांडवलाने मोठमोठ्या कारखान्यांतून भांडवल गुंतवून प्रगत तंत्र उपयोगांत आणलें हें खरें असलें तरी सुद्धा या तांत्रिक विकासाचा उपयोग, वस्तूंचें उत्पादन प्रचंड प्रमाणांत होऊन त्याचा पुरवठा वाढावा त्याचबरोबर ग्राहकालाहि त्या वस्तु स्वस्त मिळाव्यात व सर्व समाजाचें जीवन सुखी

व्हावें यासाठी केला जात नाही. मोठ्या भांडवलदारी देशांतून तांत्रिक क्षेत्रांत जी क्रांति घडून आली ती जनतेचें जीवनमान कायम ठेवण्यासाठी, तें जास्त स्वस्त आणि सुखी करण्यासाठी आवश्यक म्हणून घडवून आणली गेली नाही तर युद्धाच्या गरजा भागविण्यासाठी म्हणून घडविली गेली. असें जर नसतें तर मक्तेदारी भांडवलाच्या अत्यंत सधन राष्ट्रांतून वाजारभाव, वाजारपेठा आणि बेकारी यांचें अरिष्ट अस्तित्वांत राहिलें नसतें आणि तीव्रहि झालें नसतें. मक्तेदारी नष्ट करणें याचा अर्थ आधुनिक प्रगत तंत्राच्या साहाय्याने केलें जाणारें उत्पादन किंवा मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादन बंद करणें असा होत नाही.

अस्तित्वांत असलेल्या पायावरच भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास सुरू झाला पाहिजे. म्हणून स्वयंचलित मागांची रांग कितीहि आकर्षक दिसली तरी आपल्याला हातमागाचा पाया एकदम नष्ट करून भागणार नाही. मानव समाजाचें आजचें हित आणि उद्याचें हित यांचा समन्वय घातला पाहिजे. या उद्याच्या हिताची जपणूक अर्थात् नव्या तंत्राचा स्वीकार करण्यानेच होऊं शकेल. गाडगीळांच्या समोर हा प्रश्न, एक मानवी प्रश्न त्याचप्रमाणे सामाजिक, आर्थिक आणि तांत्रिक पुनर्रचनेचा प्रश्न म्हणून उभा होता. आणि या प्रश्नाकडे ते केवळ भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टिकोनांतून नव्हे तर विश्वव्यापी दृष्टिकोनांतूनहि पाहत होते.

त्यासंबंधी आपल्या निवेदनांत ते म्हणतात :

“तांत्रिक प्रगतीची सर्वसाधारण दिशा आणि आजच्या अर्थव्यवस्थेंतील सामान्य वाजारपेठेंतील शक्तीचें कार्य या दोहोंचा परिणाम उत्पादनाचें आणि लोकसंख्येचें केंद्रीकरण होत राहणें हाच होतो.” (पा. ३१).

हा सर्वसामान्य नियम त्यांनी सांगितला. परंतु हा नियम गाडगीळांना बदलावयाचा आहे. निदान त्याला मुरड घालावयाची आहे म्हणून ते म्हणतात, “म्हणून औद्योगीकरणाच्या बाबतींत त्याचप्रमाणे विद्युत्-निर्मिति आणि वांटप, शिक्षण आणि आरोग्य यांसारख्या

आर्थिक आणि सामाजिक योजना आखतांना त्यांतून विकेंद्रित अर्थ व्यवस्था निर्माण होईल असा प्रयत्न जर झाला नाही तर गाडें आहे त्याच दिशेने जात राहिल.' (पा. ३१).

असें न केल्याचे परिणाम आजच आपल्याला दिसत आहेत. मुंबई आणि कलकत्ता यांसारख्या मोठमोठ्या शहरांतून उद्योग आणि व्यापार यांचें केंद्रीकरण होत आहे. या केंद्रीकरणामुळे तेथील जमिनीच्या किमती आकाशाला भिडल्या आहेत, गृहवांधणीच्या योजना कोलमडून पडत आहेत आणि विस्तार कठीण होत आहे. या सर्वांमुळे केवळ दळणवळणच नव्हे तर मानवी जीवनाचीं सर्वच अंगें कुचंबून गेलीं आहेत.

परंतु खासगी मक्तेदारी भांडवलाचें अस्तित्व हा विकेंद्रीकरणाच्या मार्गातील अडथळा आहे असें गाडगीळ कां मानतात ? फारच थोडे अर्थशास्त्रज्ञ प्रश्नाची उकल करण्यासाठी सोडवणुकीच्या मार्गाच्या या अंगावर भर देतात. याला प्रत्यक्ष औद्योगिक तंत्र-शास्त्र हेंच स्वतः आणि सर्वस्वी जबाबदार नाही काय ? या प्रश्नाची मांडणी करतांना गाडगीळांनी आणखी एका कारणाचा यथायोग्य उल्लेख केला आहे. तें म्हणजे, "आजच्या अर्थव्यवस्थेंतील सर्वसामान्य बाजारपेठेंतील शक्तींचें कार्य." राष्ट्रहित अगर मानवी मूल्यें इत्यादि कशाचाहि विचार न करतां कोणत्याहि गोष्टींतून नफा उत्पन्न करण्याचा हेतु बाळगणाऱ्या खासगी मक्तेदारी भांडवलाने भारत स्वतंत्र झाला त्या वेळीं ब्रिटिश राज्यकर्ता वर्ग जे धागेदोरे आणि हितसंबंध मागे ठेवून गेला होता तेच हितसंबंध उचलून घेऊन वाटचाल सुरू ठेवली. उद्योग, व्यापार, दळणवळण इत्यादि गोष्टी मुंबई, कलकत्ता, मद्रास यांसारख्या शहरांतूनच सुरू करण्याच्या ब्रिटिश भांडवलाच्या धोरणाची प्रेरक-शक्ति, आयात-निर्यात व्यापाराच्या बाजारपेठा आणि 'घरच्या बाजार-पेठेशी' असणारे लागेबांधे, हीच होती. हें डोळ्यासमोर ठेवूनच त्यांनी प्रमुख लोहमार्ग आणि राजमार्ग यांची आखणी केली. त्यानंतर भारतीय मक्तेदारी भांडवलाने विकासाच्या याच मार्गात भागिदारी स्वीकारली आणि मोठ्या शहरांतून आधीच झालेल्या भांडवलाच्या

केंद्रीकरणाच्या दुष्परिणामांची तीव्रता वाढली. उद्योग विखुरणें किंवा ते विकेंद्रित ठेवणें याचा अर्थ, अर्थ-रचनेची एक नवी दिशा, नवें नियोजन आणि कांही काळ तरी कमी नफा असाच आहे.

केवळ भारताच्याच नव्हे तर जगाच्या दृष्टीनेहि याची गरज आहे. परंतु, “कोणत्याहि देशांत विकेंद्रित पद्धतीचें औद्योगीकरण घडून आलें नाहीं किंवा कोणत्याहि देशांत तसा प्रयत्न झाला नाहीं.” (पा. ३१)

गाडगिळांनी एक जागतिक प्रश्न म्हणून या प्रश्नाची वरीलप्रमाण मांडणी केली. (ते ‘कोणत्याहि’ राष्ट्राची ‘आजची’ अर्थव्यवस्था असें म्हणतात, भांडवली अर्थव्यवस्था असें म्हणत नाहीत). परंतु त्यानंतरच्या कालांत औद्योगिक तंत्रशास्त्र आणि समाजवादी पद्धतीचा विकास यांमुळे गाडगीळ ज्याला ‘शहरी औद्योगिक केंद्राचे’ दोष म्हणतात ते टाळून औद्योगीकरण करणें शक्य झालें आहे. एअरो विमानासारख्या प्रचंड विमानाचें उत्पादन आज एकाच देशांतील निरनिराळ्या केंद्रांत विखुरलेलें आहे (उदा. भारतांतले मिग कारखाने). एवढेंच नव्हे तर निरनिराळ्या देशांतहि विखुरलेलें आहे. (उदाहरणार्थ, सुपर-सॉनिक विमानाचें उत्पादन अमेरिका आणि ब्रिटन येथील लॉकहीड आणि रोल्सराॅइस या कारखान्यांतून संयुक्तपणें होतें.) ट्रॅन्झिस्टर तंत्राचा उपयोग आणि इतर क्षेत्रांत झालेली तंत्र-शास्त्रांतील क्रांति यांमुळे विकेंद्रीकरण करण्याचे नवे मार्ग उपलब्ध होत आहेत. योजनाबद्ध विकेंद्रीकरणाच्या दृष्टीने सोव्हिएट युनियन आपलें नवें औद्योगिक क्षेत्र सैबेरियांत निर्माण करीत आहे. गाडगिळांनी जो प्रश्न निर्माण केला तो सोडविण्याच्या प्रयत्नांची दिशा ही आहे.

त्याचबरोबर हेंहि ध्यानांत ठेवलें पाहिजे की, योजनाबद्ध अर्थ-व्यवस्था असलेल्या समाजवादी देशांतून सुद्धा मोठ्या शहरांतून होणारें केंद्रीकरण आणि होणारा विकास थांबवितां आलेला नाहीं. या संबंधांत प्रचंड विकास झालेल्या माॅस्को आणि शांघाय या दोन शहरांचा उल्लेख केला तरी पुरें होईल.

याच दृष्टिकोनांतून गाडगिळांनी योजनाबद्ध विकेंद्रीकरणावर भर दिला आहे. भारत सरकार मध्यम आणि लघुउद्योगांना मदत करण्यासाठी ज्या औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्याचा निर्णय घेतें त्या वसाहती सुद्धा मोठमोठ्या शहरांभोवतीच उभ्या राहतात किंवा त्या मक्तेदार भांडवलाचे पोटभाडेकरू बनतात. आणि हें मक्तेदारी भांडवल, वाजारपेठेवर असलेल्या आपल्या प्रभुत्वाच्या जोरावर त्यांना इतकें पिळून काढतें की, त्यांना साध्या पुनरुत्पादनाच्या पातळीवर राहतां येईल एवढाच नफा मिळत राहतो. त्या पलीकडे जाऊन वाढत्या प्रमाणावर पुनरुत्पादन करण्याची त्यांना संधीच मिळत नाही या गोष्टीची नोंद गाडगिळांनी घेतली असून त्याबाबत आपली नापसंती व्यक्त केली आहे.

या सर्व गोष्टी ध्यानांत घेतल्यानंतर हें स्पष्ट होईल की, नव्या पद्धतीने औद्योगीकरण करावयाचें असेल तर त्यासाठी केवळ विकेंद्रीकरणाचें आणि खासगी क्षेत्रांतील मध्यम व लघुउद्योगाचें साहाय्य पुरेसें पडणार नाही. ही गोष्ट पैसा आणि तंत्र यांवर सर्वंकष नियंत्रण असणारें प्रचंड सार्वजनिक औद्योगिक क्षेत्रच करूं शकेल. 'खासगी' क्षेत्रांत काम करणाऱ्या लक्षावधि लोकांची होणारी ससेहोलपट थांबविण्याचा आणि राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचा सुसंगत आणि लोकशाही विकास वेगाने घडवून आणण्याचा हाच एकमेव मार्ग आहे.

- ५ -

औद्योगिक उत्पादनांत मक्तेदारी भांडवलाचें आणि खासगी व सामाजिक विभागाचें स्थान काय, याची चर्चा केल्यानंतर गाडगीळ शेतीच्या प्रश्नाकडे वळले आहेत. या क्षेत्रांतील उत्पादनशक्ति आणि उत्पादन साधनें औद्योगिक क्षेत्रांतल्यापेक्षा वेगळीं असतात. येथे जमीन हें उत्पादनाचें प्रमुख साधन असतें आणि तिचे परिमाण किंवा क्षेत्र ठरलेलें असतें. कारखान्याप्रमाणे किंवा एखाद्या यंत्राप्रमाणे शेतजमीन

वाढवितां येत नाही. आणखी असें की, कांही भाग सोडतां बाकी शेत-जमिनीच्या एकूण क्षेत्रावर लक्षावधि कुटुंबें शेती करीत असतात आणि हीं कुटुंबें सर्व देशभर विखुरलेलीं असतात. यांत उत्पादनाचा एकक किंवा गाडगीळ म्हणतात तो 'स्वतंत्र जबाबदार घटक' सामान्यतः एक कुटुंब असतें. कुटुंबाचा प्रमुख असलेला प्रत्येक शेतकरी आपला व्यवसाय स्वतंत्रपणें करीत असतो आणि परिणामीं राष्ट्राचें एकूण शेतीउत्पादन देशभर पसरलेल्या लक्षावधि शेतकरी कुटुंबांच्या श्रमाचें एकूण फलित असतें. "तेव्हा या सर्वांचे निर्णय आणि त्यांची कृति यांवर परिणाम घडवून आणण्याची गरज असते आणि म्हणून शेतीसाठी नियोजन याचा निश्चित अर्थ या असंख्य व्यक्तिगत उत्पादकांना कार्यप्रवण करण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहन मिळावें यासाठी योजना तयार करणें असाच आहे." (पा. १६५) आणखी परिस्थिति अशी असते की, शेतीतील जवळ जवळ प्रत्येक उत्पादनक्षेत्र बिनसरकारी असतें. औद्योगिक क्षेत्राची परिस्थिति यापेक्षा वेगळी असते.

शेतकऱ्याला प्रोत्साहन मिळावें यासाठी योजावयाच्या उपायांचीं अनेक स्वरूपें असतात. उदाहरणार्थ : कमी व्याजाने कर्ज देणें, सुधारित बी-बियाणें, खतें, यंत्रें पुरविणें, पाणी व बीजपुरवठ्याच्या योजना, कोठारें बांधणें, बाजारपेठेची सोय, शेतीसंबंधीची शास्त्रीय माहिती उपलब्ध करून देणें, मृदसंधारण (सॉईल काँझर्व्हेशन) इत्यादि.

वरील सर्व गोष्टी प्रत्येक उत्पादकाला, मग तो लहान, मध्यम किंवा मोठा असो, कूळ असो कीं प्रत्यक्ष मालक असो, फक्त तत्त्वतः उपलब्ध असतात.

प्रत्यक्ष व्यवहारांत, शेतीसाठी लागणाऱ्या या सर्व गोष्टींना, जमीनधारणेचा एकक असेल त्याच्या क्षेत्राच्या प्रमाणांत जमिनींत घालाव्या लागणाऱ्या भांडवलाचेंच स्वरूप प्राप्त होतें. शेती कसणारें कूळ आपलें स्वतःचें श्रम शेतींत ओतीत असलें आणि त्याला कुळाचे हक्क प्राप्त झालेले असले तरी त्या शेतकऱ्याला जमिनीवरून काढून टाकले जाण्यापासून संरक्षण नसल्याने भांडवल म्हणून घ्यावयाच्या कर्जाला तो ती जमीन तारण म्हणून देऊं शकत नाही. या दृष्टीने विचार करतां अशा

शेतकऱ्याची परिस्थिति जमीन मालक असलेला शेतकरी किंवा कायम कूळ किंवा कायद्याने जमिनीवरून काढून टाकण्यापासून संरक्षण मिळालेलें कूळ या सर्वांच्या मानाने गैरसोयीचीच असते.

दुसरें वैशिष्ट्य असें की, शेतींत घातलेलें भांडवल आणि शेतकरी कुटुंबाने स्वतःच्या श्रमशक्तीने किंवा शेतमजुराच्या विकत घेतलेल्या श्रमशक्तीने केलेला त्याचा उपयोग या दोहोंची किंमत भांडवल घालणाऱ्या शेतकऱ्याला प्रत्यक्ष बाजारपेठेंतून वसूल करून घ्यावी लागते. याचाच अर्थ त्याने जीवोनोपयोगी वस्तूंच्या किंवा उद्योगधंद्याला लागणाऱ्या कापूस, ताग, ऊस इत्यादि कच्च्या मालाच्या स्वरूपांत बाजारपेठेंत आणलेल्या त्रयवस्तूंची तेथे जी किंमत येईल त्या किमतींतून वसूल करून घ्यावी लागते.

परंतु बाजारपेठ आणि किमती यांवर प्रत्यक्ष उत्पादन करणाऱ्या शेतकऱ्याचें कांहीच नियंत्रण असत नाही. त्यामुळे बाजारांत होणाऱ्या किमतींच्या चढउताराने कांहींना श्रीमंत बनविलें जातें तर कांहींची धूळधाण होते. परिणाम असा झाला आहे की, गेल्या २३ वर्षांत धान्याच्या आणि कच्च्या मालाच्या पुरवठ्याच्या प्रश्नाने लक्षावधि लोकांचें जीवन ग्रासून टाकलें आहे. अवर्षण आणि पिकें बुडणें यांमुळे ओढविणारें अरिष्ट आणि भांडवलशाही बाजारपेठ व तिने नियंत्रित केलेल्या किमती हेच लक्षावधि लोकांचें जीवन बरबाद करणारे प्रमुख गुन्हेगार आहेत. या बाबतींत गाडगिळांनी सुद्धा सरकार आणि त्याचीं धोरणें यांनाच मुख्यतः दोषी धरलें आहे. प्रश्न असा आहे की, सरकार असें कां वागतें ? हा विचार करतांना गाडगीळ पुन्हा एकदा मक्तेदारी भांडवलाची भूमिका काय या आपल्या जुन्या प्रश्नाकडे वळले आहेत.

जमीनदारी नष्ट केली गेली असली आणि जमीनसुधारणेचे व जमीनधारणेवर कमाल मर्यादा घालणारे कायदे पास झाले असले तरीहि पिकाऊ जमिनीचा फार मोठा भाग एकूण शेतकऱ्यांपैकी फार थोड्या शेतकऱ्यांच्या हातांत केंद्रित झालेला आहे. याचेंच अजूनहि शेती विभागावर प्रभुत्व आहे. चौथ्या पंचवार्षिक योजनेच्या आराखड्यांत म्हटल्याप्रमाणे, “एकूण शेतीउत्पादकांत लहान जमीन

धारक आणि शेतमजूर यांची संख्या ५२ टक्के आहे आणि एकूण शेतकरी कुटुंबांच्या ती २४ टक्के आहे." परंतु या लक्षावधि लहान शेतकऱ्यांच्या (२ हेक्टरपेक्षा कमी जमीन असलेल्या) ताब्यांत एकूण केवळ १९ टक्के जमीन आहे.

जादा उत्पादन देणाऱ्या पिकांच्या जातींमुळे लहान जमीनधारकहि कर्जमुक्त होऊन त्याची भरभराटहि होईल, असें म्हटलें जातें, परंतु तें खरें नाही. चौथ्या पंचवार्षिक योजनेची रूपरेषा देतांना म्हटलें आहे की, जमीनधारणेच्या बाबतींत " जी विषमता अस्तित्वांत आहे तिच्यामुळे शेतीसुधारणेच्या नवीन तंत्राच्या वापराचा परिणाम असा झाला आहे की, त्या तंत्राचा वापर करण्यासाठी लागणारीं साधनें असणारे आणि तशीं साधनें नसणारे यांच्यांतील विषमतेची दरी आणखीनच रुंद झाली आहे. "

१९६८ सालच्या जून महिन्यांत गाडगिळांनी युनिव्हर्सिटी कॉलेज-मध्ये ' भारतांतील नियोजनापुढील समस्या ' या विषयावर व्याख्यान दिलें. त्यांत त्यांनी सरकारवर, तें अनेक प्रकारांनी श्रीमंत शेतकऱ्यालाच साहाय्य करीत आहे असा आरोप केला. ते म्हणतात :

" जमिनीच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने विचार केला तर हा प्रश्न तसा मोठा नाही असें अनेक कृषि-अर्थतज्ज्ञांनी म्हटलें आहे याची या संबंधांत आपण जाणीव ठेवावी असें माझे आपणांस सांगणें आहे. आपण जर मध्यम आणि मोठे शेतकरी घेतले तर त्यांच्याकडे एकूण जमिनीपैकी ७५ ते ८० टक्के जमीन आहे. याचाच अर्थ असा की, ५० टक्के अगर जास्त शेतकऱ्यांजवळ एकूण १५ टक्के किंवा त्यापेक्षा कमीच जमीन आहे. याचा जरा जास्त विचार केला तर आपल्या असें ध्यानांत येईल की, प्रश्न सोडविण्याच्या बाबतींत आपलें जें अपयश आहे तें जास्त जास्त या मानवी वाजूचें आहे. जें करण्यांत आलें आहे तें फार थोडें आहे आणि त्यामुळे तुलनात्मकदृष्ट्या मुबलक जमीन असलेल्या मूठभर शेतकऱ्यांचाच विकास होऊं शकतो. "

याचा सरळ अर्थ असा आहे की, शेतींतील भांडवलशाहीला आणि कुळाकडून जमीन कसून घेणें यांसारख्या निम-सरंजामशाही स्वरूपांना

पोषक ठरतील अशीं धोरणें सरकारने जाणूनवुजून स्वीकारलीं आहेत आणि त्यामुळे धनिकांना खंडाच्या स्वरूपातील उत्पन्न वहाल केलें गेलें आहे. एखादी गोष्ट मांडण्याची गाडगिळांची पद्धत कितीहि वैशिष्ट्यपूर्ण आणि नागमोडी असली तरी प्रमुख गुन्हेगाराकडे लक्ष वेधण्यास ते कधीच विसरत नाहीत.

धान्यपुरवठा आणि किमती यांच्यातील गोंधळाचें वर्णन करतांना गाडगिळांनी सत्ताधारी महाभागांनी ज्या गुन्हेगारी स्वरूपाच्या चुका केल्या त्याचें अत्यंत सडतोड वर्णन केलें आहे.

“ शेतीमालाच्या किमती स्थिर ठेवण्याच्या दृष्टीने कांहीहि करण्यास सरकार जो नकार देतें त्याचाहि या संबंधांत विचार करणें योग्य होईल. शेतीमालाच्या किमती स्थिर ठेवणें याला, गेलीं जवळ जवळ दहा वर्षे, सरकारी धोरणाचा एक भाग म्हणून मान्यता देण्यांत आली आहे. अविकसित अर्थव्यवस्थेंत त्याची गरज असते ही गोष्ट मोठ्या प्रमाणांत मान्य झालेली आहे. . . . असें असलें तरी प्रत्यक्ष व्यवहारांत सरकारने शेतीमालाच्या किमती स्थिर ठेवण्याचें धोरण स्वीकारण्यास सतत विरोध दर्शविला आहे, सतत टाळाटाळ केली आहे. धान्याचें उत्पादन वाढविण्यासंबंधी काय करावें याची पुष्कळ चर्चा ऐकूं येते, परंतु त्यासाठी प्रत्येक हंगामाच्या सुरुवातीलाच धान्याच्या किमान किमती जाहीर करून त्या मिळण्याची शाश्वती शेतकऱ्याला देण्याची साधी उपाययोजना कार्यवाहीत आणण्याचें पद्धतशीरपणें टाळलें जात आहे. किमती स्थिर ठेवण्याच्या धोरणाची दुसरी वाजू किमतींची कमाल मर्यादा ठरविणें हीहि आहे. औद्योगिक आणि इतर उत्पादनाला लागणाऱ्या खर्चाच्या दृष्टीने याला फार महत्त्व आहे. परंतु तें सुद्धा केलें जात नाही. ” (पा. १४५).

ही त्यांची टीका १९५९ सालांतील आहे. त्यानंतर आतापर्यंतच्या कालांत पुष्कळच बदल झाला आहे. परंतु त्या वेळीं सरकारने असें कां केलें आणि आजहि निराळ्या रीतीने परंतु तेंच कां केलें जात आहे हें समजून घेणें आवश्यक आहे. गाडगीळ म्हणतात :

“सरकारच्या या आश्चर्यकारक वागणुकीचा एकच अर्थ लावणें शक्य आहे आणि तो असा की, शेतीमालाच्या किमती स्थिर ठेवण्याचे जे परिणाम निश्चितपणें झाले असते त्यांतले कांही सरकारला मान्य होण्यासारखे नव्हते आणि म्हणूनच हा प्रश्न बाजूला टाकण्यांत आला. किमती स्थिर ठेवण्याचें धोरण, दोन पद्धतींनी अमलांत आणतां येतें. एक : शेती उत्पादित वस्तूंच्या बाजारपेठेंत सरकारने फार मोठ्या प्रमाणावर स्वतः उतरणें. दोन : हें क्षेत्र झपाट्याने सहकारी क्षेत्र बनविणें आणि त्याचबरोबर सरकारनेहि कांही इतर आवश्यक गोष्टी करणें. (पा. १४६).

हें सांगून गाडगीळांनी स्पष्ट आरोप केला आहे आणि आपलें सरकारबद्दलचें वर्गीय विश्लेषण दिलें आहे. ते म्हणतात, “यांपैकी कोणत्याहि मार्गाचा अवलंब केला तरी त्यामुळे खोलवर भक्कमपणें रुजलेल्या सावकारी-व्यापारी हितसंबंधांना धक्का लागणार आहे. हे दोन्ही व्यवसाय एकत्र आल्याने या लोकांची भारतीय अर्थव्यवस्थेवर भक्कम पकड निर्माण झाली आहे.” (पा. १४६).

परंतु या वर्गाचे धागेदोरे पुष्कळच विस्तृत असून खोलवर गेलेले आहेत. गाडगीळ म्हणतात :

“ऐतिहासिक दृष्टीने विचार केला तर भारतांतील आजचा भांडवलदार वर्ग मुख्यतः खेडेंविभागांतील सावकारी - व्यापार या संयुक्त व्यवसायाच्या पायावर उभारला गेला आहे. हा पाया थोडा जरी डळमळीत झाला तरी त्यामुळे याच पायावर शहरी भागांतून उभारलेला व्यापारी इमलाहि अटळपणें धोक्यांत आल्याशिवाय राहणार नाही. एवढेंच नव्हे तर त्यामुळे शहरांतील वित्त भांडवलदारीलाहि धोका पोचण्याची शक्यता आहे म्हणजेच देशाच्या राजकारणांत आज जे हितसंबंध सगळ्यांत सामर्थ्यशाली आहेत त्यांच्यावरच अत्यंत घातक परिणाम होण्याची शक्यता आहे.” (पा. १४६).

लहान शेतीधारकाला सहकारी शेतीच्या योजनेंत सामावून घेऊन त्याला सुस्थिति प्राप्त करून देण्याचा मानवतेचा प्रश्नहि गाडगीळांनी निर्माण केला आहे. ते म्हणतात :

“सहकारी क्षेत्राच्या संबंधांत आज जें सरकारी धोरण आहे तेंहि माझ्या वरील म्हणण्याला पुष्टी देणारेंच आहे. शेतीला कर्ज पुरविणें, बाजारपेठा आणि पक्क्या वस्तु बनविण्याचे व्यवसाय हे खासगी व्यक्तींच्या हातांतून काढून घेऊन ते सहकारी संस्थांच्या हातीं सोपविण्याचे हल्ली जे थोडेफार यशस्वी झालेले प्रयत्न आहेत त्यांचकडे साहजिकच साशंकपणें पाहिलें जात आहे. आणि ज्या कार्यक्रमाने या प्रयत्नांना गति दिली आणि हा विकास शक्य केला त्या कार्यक्रमावरच आक्षेप घेतले जात आहेत आणि त्यांच्या कार्यवाहीला **सुरंग लावला** जात आहे.” (पा. १४६)

यावरून गाडगिळांना पुन्हा एकदा काय सांगावयाचें आहे ? त्यांना हें सांगावयाचें आहे की, मक्तेदारी भांडवल आणि त्याच्या सेवेंत असणारे शहरांतील आणि खेडेंविभागांतील वित्त-भांडवल हे उद्योग, व्यापार आणि शेती यांच्यांतील उत्पादनशक्तीच्या आणि उत्पादनाच्या विकासाच्या मार्गांत अडथळे निर्माण करीत असतात.

म्हणून राष्ट्रीयीकरण करून मक्तेदारी भांडवलशाहीचें कंबरडें मोडावयाचें, लहान शेतीधारकांना सहकारांत गोवून खेडेंविभागांतील वित्त-भांडवलाचे पंख कापावयाचे आणि अन्नधान्याचा आणि व्यापारी पिकांचा ठोक व्यापार आणि आयात-निर्यात व्यापार यांचें सामाजीकरण करून बाजारी किमती ठरविण्याची जी भांडवलशाही यंत्रणा आहे ती मोडून काढावयाची; या गोष्टी केल्याशिवाय आपली अर्थव्यवस्था आणि आपली लोकशाही विकसित होणार नाही. जनतेच्या हिताच्या दृष्टीने लोकशाही क्रांति पुढे नेण्याचा हाच एकमेव मार्ग आहे. शेतीच्या ज्या विभागांत वाईट पीक आणि अवर्षण हे मुख्य शत्रु नसून ऐतखाऊ भांडवलशाही हा मुख्य शत्रु आहे, त्या विभागाच्या बाबतींतहि हेच निष्कर्ष काढण्यास गाडगीळ कचरले नाहीत.

- ६ -

प्राच मार्गांने जाऊन गाडगिळांनी वाढत्या किमती, वेतन आणि बेकारी या समस्यांवर उपाय शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांनी मक्तेदारी भांडवल आणि त्याचे प्रचंड नफे, या 'पहिल्या पातका-पासून' त्याचप्रमाणे किमतीच्या वाढीला गति देणारी आणि लहान प्रमाणावरील शेती व लघु-उद्योग यांची कुचंबणा करणारी किंवा त्यांना रसातळाला नेणारी, वित्त भांडवलाच्या नियंत्रणाखाली असणारी ठोक बाजारपेठेची यंत्रणा यापासून त्यांनी वरील तीन गोष्टी अलग केल्या नाहीत.

गाडगिळांनी किमती, वेतन, प्राप्ति आणि बेकारी या प्रश्नांचा विचार, परस्परावलंबी प्रश्न म्हणूनच केला आहे. परंतु त्यांना अभिप्रेत असणारे परस्परावलंबित्व सरकारी किंवा सनातनी अर्थशास्त्रज्ञांच्या कल्पनेच्या अगदी उलटें आहे. त्यांना वेतन-किमतींची चढती कमान असतें हें मान्य नाही, किंवा वेतन, किमती आणि उत्पादकता यांची मोट बांधणें अगर त्यांचा रोजगारावर परिणाम होतो असें मानणें हें त्यांना मंजूर नाही.

बाजारांतील किमती कोठून ठरतात या प्रश्नाला गाडगिळांचे उत्तर खालीलप्रमाणे आहे :

“भारतांत वस्तूंच्या आणि आधुनिक मोठ्या संघटित व्यवसायांकडून मिळणाऱ्या सेवेच्या संबंधांतील सर्वांत प्रमुख किमती कृत्रिमपणें ठरविल्या जातात ही वस्तुस्थिति सर्वमान्य आहे असें गृहीत धरून चालण्यास हरकत नाही. अशा कृत्रिम रीतीने किमती ठरविणें किंवा त्या किमतींची पातळी काय असावी हें निश्चित करणें यावर सरकारचें फार थोडें किंवा खरें म्हणजे कांहीच नियंत्रण नसतें. जीवनोपयोगी वस्तूंच्या क्षेत्रांतील साखरेसारख्या महत्त्वाच्या वस्तूंच्या बाबतींत, त्या वस्तूंचे व्यापारी, त्या वस्तूंचे उत्पादक यांच्या प्रचंड नफ्यावर नियंत्रण ठेवण्याच्या बाबतींत सरकार किती असमर्थ ठरते हें जगजाहीर आहे.” (पा. ४१)

ज्या क्षेत्रांना सरकार आर्थिक साहाय्य देतें, देणग्या देतें आणि इतर रीतीने मदत करतें त्या ठिकाणीं तरी सरकारने कांही तरी करावें असें म्हणतां येईल. त्यावर गाडगीळ म्हणतात :

“हें ध्यानांत घेणेंहि महत्वाचें आहे की, जेथे सरकार खास मदत करतें किंवा सवलती देतें त्यांतून होणाऱ्या नफ्यांत कोणताहि सामाजिक हक्क किंवा सार्वजनिक हितसंबंध यांना वांटा न देतां तो सर्व नफा ज्या व्यक्तीला सरकारने मदत केली असेल त्या व्यक्तीच्या खासगी मालमत्तेंत सामावला जातो. त्यामुळे भविष्यांत केव्हा तरी त्या क्षेत्रांत सरकारने प्रवेश करण्याची शक्यता निर्माण होण्याच्या ऐवजी सार्वजनिक पैशांतून आज दिल्या गेलेल्या या मदतीचा परिणाम सरकारने त्या क्षेत्रांत आपले हितसंबंध प्रस्थापित करणें जास्त कठीण होण्यांत होतो. याचा अर्थ असा की, सरकार जी सढळ हाताने मदत करतें तिचा आज किंवा भविष्यांत मोबदला मिळण्याची कांहीच सोय नसते.”

(पा. १४१).

प्रचंड नफ्याच्या पाठीमागे लागलेले लोक किमती कशा ठरवितात, आणि त्या सुद्धा सरकारने दिलेल्या मदतीच्या जोरावर, त्याची कथा ही अशी आहे.

शेतकी मंत्रालयांतील अधिकारी आणि शेतकऱ्याला योग्य किमती आणि नफा मिळवून देण्याच्या सरकारी धोरणामुळे त्याचें कल्याण साधलें जातें असें म्हणणारे महाभाग असा दावा करण्याची शक्यता आहे की, निदान या क्षेत्रांत तरी उत्कर्ष आणि किमती यांना वर्गीय पाया असत नाही. अन्नधान्याच्या किमती आणि सरकारी धोरण या बाबतींत गाडगिळांचीं मतें काय होतीं तें आपण पाहिलेंच आहे. आता बाजारांत जाणाऱ्या उत्पादकाला मिळणाऱ्या ‘उत्कर्ष साधणाऱ्या’ किमतीबाबत त्यांचें काय म्हणणें आहे तें पाहूं :

“शेतकऱ्यांच्या भरभराटीची चर्चा करतांना हें ध्यानांत ठेवणें योग्य होईल की, येथे जो नफा मिळतो तो मुख्यतः ठोक विक्रींतून किंवा कच्च्या मालावर प्रक्रिया करण्याच्या कामांतून मिळत असतो. यांत विशेष गोष्ट ही आहे की, शेतकऱ्यांचा जो थर कोणत्या तरी रीतीने

या प्रक्रियेच्या अवस्थेशीं संबंधित आहे तो किंवा वस्तूंचा साठा करून ठेवण्याच्या सामर्थ्यामुळे जो या परिस्थितीचा फायदा घेऊ शकतो तो - अशांचीच फक्त भरभराट झालेली आहे." (पा. १३६).

इतरांचें काय होतें ? " इतरांच्या वावतींत त्यांना किमतीच्या चढउतारामुळे विशेष नफे मिळविण्याची संधि प्राप्त होण्याच्या ऐवजी त्यांच्या मिळकतीची सरासरी पातळी खाली येण्याचीच शक्यता असते. श्रीमंत शेतकरी आणि मागासलेल्या विभागांतील शेतकरी यांच्यांत प्रचंड तफावत असल्याचीच हीं सर्व चिन्हे आहेत. विकासाच्या योजना आणि खर्च यांचा फायदा सुरक्षित आणि श्रीमंत विभागांनाच झालेला दिसतो आणि मागासलेल्या आणि गरीब विभागांना मात्र त्याचा जवळ जवळ स्पर्शही होत नाही. निरनिराळ्या भूविभागांत ज्या प्रकारची विषमता आहे त्याच प्रकारची विषमता वर्गांतही आहे हेंच वरील अहवालावरून आढळून येतें." (पा. १३६).

शहरें आणि खेडेंविभाग यांच्यांतील विषमता आणखीच वाढली आहे. खेडेगावांत बहुतेक फायदा श्रीमंत शेतकऱ्यांनी आपल्या पदरांत पाडून घेतला आहे. उलट शेतमजूर, गावगाड्यांतील कारागीर आणि हंगामी मजूर यांची परिस्थिति खालावली आहे." " १९५१ सालाशीं तुलना करतांना १९५९ सालीं कारखान्यांतील कामगारांच्या वेतनांत उल्लेखनीय प्रगति झालेली नाही. शहरांत कामगारांच्या खालोखाल मासिक पगार घेणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना महत्त्व असतें. त्यांची परिस्थिति आहे तशीही राहिली नाही, उलट थोडी खालावलीच आहे. व्यापारी आणि कारखानदार यांचीच सातत्याने भरभराट झालेली दिसते. त्यांतहि मोठ्यांचा आणि जे शहरांत राहता आणि ज्यांचा प्रचंड संघटित धंदा आहे अशांचाच जस्तीत जास्त फायदा झालेला दिसतो." (पा. १३७).

शेतकरी, शेतमजूर किंवा औद्योगिक कामगार अगर मध्यमवर्गीय कर्मचारी यांपैकी कोणाच्याहि परिस्थितीकडे पाहिलें तर त्यांची पीछेहाट झाली आहे आणि एकंदर राष्ट्रीय उत्पन्नांतील त्यांचा वांटा कमी झाला आहे असेंच आढळून येईल. अशा रीतीने या सर्वांची पिळवणूक

करण्यांत आणि किमती ठरविण्याच्या यंत्रणेचा उपयोग करून राष्ट्रीय उत्पन्नाचा मोठा वांटा आपल्याकडे खेचून घेण्यांत या मक्तेदारी भांड-
वलाचाच हात असतो असें आपणांस पुन्हा एकदा दिसून येतें.

वेतनावरून किमती ठरतात आणि वेतनवाढीमुळे किमती वाढतात आणि ही वाढ समाजाला विघातक असते असें प्रतिपादन करणारा, मक्तेदारी भांडवलशाहीचा पुरस्कार करणारा जो एक धंदेवाईक अर्थतज्ज्ञांचा वर्ग आहे, त्यांच्यापेक्षा मिळकत आणि किमती यांच्याकडे पाहण्याचा गाडगिळांचा दृष्टिकोन अगदी वेगळा आहे.

वेतन आणि पगार या प्रश्नाकडे गाडगीळ केवळ कारखान्यांतील कामगारांच्या किंवा खासगी क्षेत्रांत काम करणाऱ्यांच्या अगर सरकारी कर्मचाऱ्यांच्या दृष्टिकोनांतून बघत नाहीत. ते संबंध अर्थव्यवस्थेंत कामाला लागलेल्या एकूण श्रमशक्तीचा विचार करतात. यासंबंधीचे त्यांचे कांही उल्लेख अभ्यासनीय आहेत. कमिशनला सादर केलेल्या एका निवेदनांत (डिसेंबर १९५६) : “वेतन आणि पगार यांतील फरक” यासंबंधी चर्चा करतांना गाडगीळ म्हणतात : “आज भारतांत या दोहोंत असणारा फरक फार मोठा आहे.” (पा. १४). परंतु याची चर्चा करण्यापूर्वी त्यांनी भारतांत दिल्या जाणाऱ्या पगारावर भारता-
बाहेरच्या गोष्टींचा जो प्रभाव पडतो त्याचा उल्लेख केला आहे.

“भारतांतील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना दिल्या जाणाऱ्या पगारावर संपूर्णपणें ब्रिटनमधील पगारांचा प्रभाव पडला होता आणि अजूनहि तीच परिस्थिति आहे. भारतांत कार्य करणाऱ्या कांही परदेशी कंपन्या, सरकारी दडपणाखाली अधिकारांच्या जागांवर भारतीयांची फार मोठ्या प्रमाणावर नेमणूक करीत आहेत. त्यामुळे परिस्थितींत गोंधळ निर्माण करणारी आणखी एक शक्ति अस्तित्वांत आली आहे. या कंपन्या कामावर ठेवलेल्या भारतीयांना जे पगार देतात त्यांचा आज सरकारी आणि एतद्देशीय धंद्यांत जे पगार दिले जातात त्यांच्याशीं कांहीहि मेळ बसत नाही.” (पा. १४)

बाहेरचें दुसरेंहि एक कारण असण्याची शक्यता आहे आणि तें म्हणजे, हिंदुस्थानांत शाखा उघडणाऱ्या किंवा भारताबाहेरच्या शाखांतून भारतीयांना नोकरीला ठेवणाऱ्या नव्या आणि वाढत्या आंतर-राष्ट्रीय व्यवहार असणाऱ्या कंपन्यांतून दिले जाणारे पगार.

हें जें भारताबाहेरचें पगारमान आहे त्याचा प्रभाव दुसऱ्याहि एका दिशेने पडतो. “सर्वसाधारण श्रीमंतांच्या आणि विशेषतः मोठा व्यवसाय असणारांच्या जीवनांतील अपेक्षांवर इतर देशांतील श्रीमंतांच्या आणि विशेषतः पश्चिम युरोप आणि उत्तर अमेरिकेंतील श्रीमंतांच्या रहाणीमानाचा पगडा बसलेला असतो.”

वट्ट उत्पन्न किती असावें याच्या कल्पना वरील अपेक्षेनुसारच ठरतात आणि याच भूमिकेवरून भारतांतील खासगी क्षेत्रांतील उद्योग व व्यापारावर प्रभुत्व असणारे लोक, व्यक्तिगत कराबद्दलच्या सूचनांचा, तसेंच उत्पन्नावर मर्यादा घालण्यासारख्या सूचनांचा विचार करतात. हॉटेल, प्रवास आणि प्रवाशांच्या सुखसोयी इत्यादि संबंधीच्या कल्पनांवरहि याचाच प्रभाव पडतो. “प्रवासी वाहतुकीपासून जे फायदे मिळण्याची अपेक्षा असते ते वरीलप्रमाणे सुखसोयींच्या अवास्तव कल्पना बाळगून राष्ट्रीय संपत्तीचा विनियोग चुकीच्या मार्गाने केला गेल्यामुळे नाहीसे तर होत नाहीत ना, याचा गंभीरपणे विचार केला पाहिजे. यावरून जीवनांतील सर्व गोष्टींच्या बाबतींत उपभोगाचें मान काय असावें याबद्दलच्या आपल्या अपेक्षा कमी करण्याची, तसेंच प्रत्यक्ष जीवनमानावर बाहेरच्या वस्तुस्थितीचे होणारे परिणाम शक्य तितके कमी करण्याची किती गरज आहे हें स्पष्ट होतें.” (पा. १५)

मजुरी, पगार आणि उत्पन्न या प्रश्नांची चर्चा करतांना गाडगीळ पुन्हा म्हणतात, “लहान लहान गटांच्या, निम-स्वायत्त, लोकशाही पद्धतीने चालणाऱ्या, कामाशीं आणि राजकीय व आर्थिक सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाशीं जीं जीवनमूल्ये निगडित आहेत त्यांचा विचार करतां, वरिष्ठ अधिकारी आणि शासकीय वर्ग हे समाजाच्या खालच्या स्तरा-

भारतीय लोकशाहीचें अर्थशास्त्र

पासून संपूर्णपणें वेगळे पडतील असें त्यांचें राहणीमान असूं नये ही आवश्यक गोष्ट आहे. ” (पा. २२)

पुढारी मंडळी नेहमी संयम पाळण्याचा उपदेश करीत असतात त्याला उद्देशून गाडगीळ लिहितात, “वस्तुस्थिति अशी आहे की, ‘या-संबंधांत आणि आपल्या सारख्या गरीब देशांत, जेथे उधळपट्टी न करण्याची गरज आहे असा प्रचार पुढाऱ्यांना नेहमी करावा लागतो, पुढाऱ्यांनीच आपल्या उपभोगांचें मान जर मर्यादित ठेवलों तर त्याचा एकंदर समाजावर मोठाच नैतिक आणि उत्साहवर्धक परिणाम होण्याची शक्यता आहे. निदान उत्तेजनार्थ भरमसाठ पैसे देण्याची जनमानसावर जी प्रतिक्रिया होईल त्याचा आपल्या समाजावर विपरीत परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही. शिवाय सामाजिक दृष्ट्या महत्त्वाचें किंवा अत्यंत जबाबदारीचें बौद्धिक काम करावयाचें तर त्यासाठी केवळ अगर मुख्यतः उत्तेजनार्थ जादा पैसे मिळण्याचीच प्रेरणा पाहिजे असें वाटण्यासारखें भारतीय परंपरेंतहि कांही नाही आणि आजच्या भारतीय परिस्थितींतहि कांही नाही. ” (पा. २२)

ही सूचना सत्ताधारी गटांना मान्य होणारी नाही याची गाडगीळांना पूर्ण कल्पना होती. आणि हें मान्य होणार नसेल तर कष्ट करणाऱ्यांच्या मजुरीच्या आणि पगाराच्या बाबतींतहि एवढी ओरड करण्याचें कांही कारण नाही असें त्यांचें मत होतें.

हे सर्व प्रश्न एकमेकांवर अवलंबून आहेत हें स्पष्ट करण्यासाठी ते लिहितात,

“हे जे पैसे दिले जातात ते संपूर्णपणें भारतांत होणाऱ्या उत्पादनांतून निर्माण होतात आणि ज्या परिस्थितींत ते मिळतात ती कायम ठेवण्यास, देशाचा नियोजित विकास, त्यामुळे उद्योगावर येणारी बंधने आणि त्यांतून अंतिम ग्राहकावर पडणारा बोजा या सर्व गोष्टी कारणीभूत होत असतात हें ध्यानांत ठेवणें योग्य होईल. ” (पा. २५)

कामगाराला किती कॅलरी लागतात, त्याच्या कुटुंबाचें अंदाजपत्रक काय असावे यावर सरकार, मालक आणि अर्थशास्त्रज्ञ गंभीरपणें चर्चा करतील, परंतु स्वतःचें अंदाजपत्रक काय असावे याबद्दल चकार

शब्द बोलणार नाहीत. याच कारणामुळे राष्ट्रीय उत्पादन कसे तयार होतं आणि समाजांतील निरनिराळ्या वर्गांत आणि अर्थव्यवस्थेच्या निरनिराळ्या विभागांत त्याची वांटणी कशी होते या मूलभूत प्रश्नावर सर्वसाधारण निर्णय घेतले जावेत अशी मागणी कामगार करीत असतात.

या सर्वसाधारण धोरणाची मांडणी खालीलप्रमाणे करता येईल.

“आर्थिक उद्योग खासगी विभागांत असोत किंवा सार्वजनिक विभागांत असोत, ते राष्ट्रांतील व्यक्तीकडून चालविले जावोत किंवा परकीय व्यक्तीकडून चालविले जावोत, आणि त्यांतून मिळणारा मोबदला मजुरी, पगार किंवा नफा यांपैकी कोणत्याही स्वरूपांत असो, एकूण राष्ट्रीय उत्पादनांतून मिळणाऱ्या सर्व प्रकारच्या मिळकतीची कमाल आणि सापेक्ष मर्यादा काय असावी हे सरकारने आणि नियोजन अधिकाऱ्यांनीच ठरविले पाहिजे. तसेंच ही मिळकत लादलेली असो, कायद्याने ठरविलेली असो, ती सवलतीमुळे मिळालेली असो किंवा तिला अप्रत्यक्षपणे मान्यता दिली गेलेली असो त्या सर्व गोष्टी नियोजनाचाच एक भाग मानल्या गेल्या पाहिजेत. म्हणून करविषयक धोरणाचा योग्य उपयोग करून किंवा प्रत्यक्ष कायद्याने सर्व पगार त्याचप्रमाणे कारखान्याच्या संयोजकाला संयोजक म्हणून मिळणारे उत्पन्न याची योग्य पातळी ठरवून दिलीच पाहिजे.” (पा. २५-२६). यानंतर गाडगिळांनी वेतन ठरविण्यासंबंधीच्या धोरणाबद्दल सर्वसाधारण नियम काय असावेत याची मांडणी केली आहे. त्यांत कोटेहि ‘वेतन गोठविण्याचा’ उल्लेख नाही. या नियमांची कक्षा अत्यंत व्यापक आहे आणि कामगारवर्गाची चळवळ करणारांनी त्यांचा अभ्यास करणे योग्य होईल.

‘पगार आणि मजुरी यांतील फरक’ या प्रश्नावर नियोजन मंडळाला १९५६ साली सादर केलेल्या निवेदनांत गाडगीळ म्हणतात :

“(१) विकास आणि नोकऱ्या निर्माण करणे यासाठी योग्य योजना तयार करून तिच्यामार्फत अत्यंत गरीब विभागांतील जनतेचे आणि अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत जीवन जगणाऱ्या वर्गाचे जीवन-

मान उंचावणें हें योजनेचें एक प्रमुख उद्दिष्ट असलें पाहिजे. (२) उद्योगधंद्यांतील असंघटित कामगारविभागाला आणि शक्य तितक्या मोठ्या भूभागावरील संघटित शेतीविभागाला किमान वेतनाचा कायदा लागू केला पाहिजे. (३) उद्योगधंद्यांतील संघटित विभागांत संयुक्त सौदे आणि पगाराचें समान प्रमाण ठरविणें, याला उत्तेजन द्यावें. (४) सरकारी आणि निमसरकारी नोकरींत असलेले वरच्या दर्जाचे प्रशासक, इतर अधिकारी आणि बौद्धिक काम करणारे यांना दिले जाणारे पगार आणि इतर सवलती व भत्ते यांना जास्त जास्त प्रमाणांत वस्तुनिष्ठ पाया देण्याचा सतत आणि पद्धतशीर प्रयत्न करावा. या प्रक्रियेचा एक प्रमुख उद्देश, सरकारी नोकरींतील अगदी खालच्या आणि अगदी वरच्या श्रेणींच्या पगारांतील फरक नियोजनाच्या अखेरीस आज इंग्लंडमध्ये आहे त्यापेक्षा जास्त असणार नाही, हा असावा. निरनिराळीं सरकारी खातीं आणि सरकारी प्रतिनिधि यांच्यामार्फत होणारें पगारवांटप आणि मध्यवर्ती, राज्य, स्थानिक इत्यादि निरनिराळ्या पातळींवरील सरकारी अधिकाऱ्यांकडून होणारें पगारवांटप यांतील अंतर कमी करण्याचा प्रयत्न करावा. (५) आधुनिक खासगी धंद्यांतील वरच्या स्तरावरील अधिकाऱ्यांना मिळणारा पगार व इतर सवलती व भत्ते याच्या मर्यादा सार्वजनिक नियमानुसार नियंत्रित असाव्यात. (६) सार्वजनिक सेवा आणि सार्वजनिक खातीं यांच्यामार्फत मिळणाऱ्या सोयी-सवलतीचें व भत्त्याचें प्रमाण श्रीमंत देशांतून आज आहे तेवढें न ठेवतां आपल्या देशाचें एकूण उत्पन्न आणि आपल्या देशाची एकूण स्थिति यांच्याशीं तें सुसंबद्ध असावें. " (पा. २६-२७).

हें लिहिल्याला पंधरा वर्षे झालीं. परंतु सरकार काय किंवा नियोजनमंडळ काय वरील धोरणाच्या जवळपास सुद्धा आलेलें नाही. म्हणून कामगारांनाच लढावें लागतें आणि 'संप-मुक्त' अर्थव्यवस्थेचे आणि उत्पादकतावाढीचे कितीहि धडे दिले तरी त्यांचा कांहीहि उपयोग होत नाही.

वेकारीचा विचार करतां तिचा पाया मूठभर लोकांच्या हातांत संपत्ति केंद्रित होणें आणि गरीब शेतकरी आणि कामकरी यांचा नाश

होत राहणें या परिस्थितींत आहे असें गाडगीळांचें मत होतें. खेडें विभागांतील भांडवलदारांनी चोपून काढलेला आणि श्रीमंतांना हितकारक असणाऱ्या सरकारी धोरणामुळे संरक्षण न मिळालेला शेतकरी खेडेगावांतून हाकलला जातो आणि नोकरीच्या शोधार्थ शहराची वाट धरतो.

शहरांतून आणि खेडेंविभागांतून मक्तेदार आणि वड्या भांडवलदारांच्या हातांत संपत्ति केंद्रित होणें याच मूलभूत नियमांतून सुशिक्षितांच्या बेकारीच्या समस्येचा उद्भव होतो. यामुळे उत्पादक शक्तीच्या विकासाला जो अडथळा निर्माण होतो आणि नवे सुशिक्षित युवक बेकारीच्या खाईत लोटले जातात. कांही शहरें, कांही 'विभाग किंवा वर्ग' यांची भरभराट झाल्याचा कितीही देखावा दिसत असला तरी बेकारी, वाढत्या किमती, घसरतें वेतन आणि मंदी या सर्व आपत्ति ज्या मूळ आपत्तींतून पैदा होतात तिचा पाया विशिष्ट भाषिकांसाठी किंवा प्रांतियांसाठी नोकरींत अग्रहक्क देणें यांसारख्या शामक उपायांनी उखडला जाणार नाही. गाडगीळ मक्तेदारी भांडवलाचे पक्के विरोधक होते आणि परखड भाषेंत विचार मांडण्यास आणि सत्ताधारी वर्गावर जोरदार टीका करण्यास ते कचरले नाहीत. यामुळे साहजिकच सत्ताधारी वर्गाने त्यांचा आत्यंतिक तिटकाराच केला.

गाडगीळ व्यवहारी नियोजक असल्याने प्राप्त परिस्थितीवर चर्चा करण्यास आणि त्यावर नोकऱ्या उपलब्ध करून देण्यासारख्या तात्कालिक आणि अल्पकालीन उपाययोजना सुचविण्यासहि ते तयार असत. परंतु या अल्पकालीन आणि तात्पुरत्या उपायांनी फारसा फरक होण्याची आशा त्यांना कधी वाटली नाही. 'नोकऱ्या आणि सामाजिक धोरण' या प्रश्नावर १९५९ च्या जुलै महिन्यांत सादर केलेल्या निवेदनांत ते म्हणतात :

“परिस्थिति जास्तच विकट होत आहे आणि शहरी बेकारांच्या प्रमाणांत अवास्तव वाढ झाली असली तरी शहराकडे येणाऱ्यांचा ओघ वाढतच आहे. यावरून मूलगामी परिस्थितीचें प्रचंड दडपण असल्याचेंच दिसून येत आहे. सुशिक्षितांना नोकऱ्या देण्याचा प्रश्न अवघड

होत आहे आणि तरीहि शिक्षणाची संधि मिळावी म्हणून भागणी वाढ-
तच आहे. यावरूनहि वरील प्रचंड दडपणाचा प्रत्यय येतो. शहरांत
होणारें स्थलांतर आणि सुशिक्षितांची बेकारी हे निरनिराळे अलग
प्रश्न नसून एकाच सर्वसामान्य रोगाचीं तीं दोन लक्षणे आहेत.
(पा. १२६-१२७)

भारताच्या आजच्या परिस्थितींत भांडवलाची कमतरता असतांना
औद्योगीकरणासाठी अत्याधुनिक तंत्राचें साहाय्य घेतलें तर त्यामुळे
बेकारीचा प्रश्न सुटूं शकेल काय ? यावर गाडगीळ म्हणतात :

“आजच्या आपल्या परिस्थितींत, एकूण नियोजनाच्या संबंधांत,
कोणत्याहि उद्योगांत कार्यक्षम उत्पादन होण्यासाठी सामान्यतः जेवढें
भांडवल आवश्यक लागतें त्यापेक्षा जास्त भांडवल लागणाऱ्या तंत्राचा
उपयोग त्या उद्योगांत करणें याचा अर्थ इतर उद्योगांना लागणारा
अत्यंत महत्त्वाचा घटक त्यांच्यापासून काढून घेणें असाच आहे. म्हणून
असें करणें केवळ समाजविरोधी आहे असें नव्हे तर अर्थव्यवस्थेच्या
दृष्टीनेहि तें अयोग्य आहे. अशा प्रकारें जादा भांडवलाचा उपयोग
करण्याची सत्ता जेव्हा सार्वजनिक नव्हे तर खासगी व्यक्तीच्या हातीं
असते तेव्हा अशा कृत्याची वर दिलेली जी बाजू आहे तिच्यावर
जास्तच भर दिला पाहिजे. परंतु सार्वजनिक उद्योगांत ही गोष्ट
क्षम्य नाही.” (पा. १५२)

भारतीय अर्थरचना आणि तिचा तांत्रिक पाया यांची आजची
अवस्था विचारांत घेतां ज्यांना स्वयंचलित यंत्रावद्दलचा गालब्रेथच्या
विचारसरणीचा अवलंब करावयाचा आहे त्यांना हें उत्तर आहे.

हें सांगितल्यानंतर गाडगीळ पुन्हा एकदा आपल्या जुन्या मित्राकडे
मक्तेदारी भांडवलाकडे वळले आहेत.

“आमचा असा निष्कर्ष आहे की, आपल्या विकासाचें नियोजन
सर्वसाधारणपणें लघु-उद्योगाच्या धर्तीवर असावें आणि आधुनिक
उत्पादन-तंत्राच्या दृष्टीने जेव्हा मोठ्या प्रमाणावरील केंद्रित भांड-
वलाचा उपयोग करण्याची आवश्यकताच असेल तेथेच फक्त तो
जाणीवपूर्वक करावा. या आमच्या निष्कर्षाला वरील छोटेसें निवेदन

पूरकच आहे. याचा उघड उपसिद्धान्त असा आहे की, जाणीवपूर्वक स्वीकारलेले हे अपवाद काटेकोर सामाजिक नियंत्रणाखाली असले पाहिजेत आणि शक्यतो त्यांना सार्वजनिक क्षेत्रांतच परवानगी दिली गेली पाहिजे. ” (पा. १५२-१५३)

परंतु सार्वजनिक क्षेत्राच्या विरोधकांनी हें धोरण उधळून लावलें तर ? त्यावर गाडगीळ म्हणतात, “यापेक्षा वेगळ्या धोरणाचें समर्थन करावयाचें म्हणजे आपण असें मानलें पाहिजे की, सर्व मानवी साधनांचा उपयोग करणें हें महत्त्वाचें राष्ट्रीय उद्दिष्ट नाही, रोजगार आणि कमी रोजगार यांसाठी जी माणुसकीच्या दृष्टीने आणि आर्थिक किंमत द्यावी लागते त्याचा नियोजनाशीं कांही संबंध नाही आणि औद्योगिक उत्पादन आणि भांडवल यांचें फार थोड्या खासगी व्यक्तींच्या हातांत अतीव केंद्रीकरण होणें यामुळे राष्ट्राला कांहीहि धोका पोचत नाही. ” (पा. १५३)

मानवी मन असलेल्या प्रत्येक व्यक्तीच्या हृदयाला चटका वसेल असें हें विधान केल्याबद्दल आजच्या समाजव्यवस्थेचा आणि मक्तेदारी भांडवलाचा कोणता भाट गाडगीळांना क्षमा करील ? गाडगीळांचें असें ठाम मत होतें की, आजच्या परिस्थितींत आपण “विकेन्द्रित आणि विखुरलेलीं औद्योगिक क्षेत्रेंच निर्माण केलीं पाहिजेत. ” (पा. १५३)

आणि पुन्हा एकदा त्यांनी राज्यकर्त्या पक्षावर टीकास्त्र सोडलें आहे. ते उघडपणें म्हणतात, “गेल्या दहा वर्षांतील राजकीय घोषणांचा हा एक भाग होता. परंतु भाषा कांहीहि असली तरी प्रत्यक्षांत सरकारी धोरणाचा परिणाम मोठमोठ्या संघटित धंद्यांचा आणि प्रचंड शहरी केंद्रांचा विकास होण्यांतच झाला आहे. ” (पा. १५३).

तरी सुद्धा त्यांनी लहान शहरें हाच केंद्रबिंदु करून सर्व देशभर निदान सार्वजनिक कामांचा आणि सामाजिक, आर्थिक उद्योग सुरू करण्याचा कार्यक्रम हातीं घ्यावा अशी पुन्हा पुन्हा विनंती केली आहे. लोकांना काम मिळावें म्हणून निदान सार्वजनिक क्षेत्रांतील आधुनिक

राक्षसी उद्योगांच्या बरोबरच पुष्कळ लोकांना काम देणारे जे परंपरागत उद्योग आहेत त्यांना संरक्षण देण्याचा कार्यक्रमा हातीं घ्यावा आणि एक “मधलें तंत्र” निर्माण करावें अशीहि मागणी त्यांनी केली.

एका बाजूला प्रचंड भरभराट आणि दुसऱ्या बाजूला भयान दारिद्र्य हे दोन्ही पाहून अर्थशास्त्रज्ञ आणि पितृवत्सल गाडगिळांनी पुढच्या पिढीच्या, विशेषतः मक्तेदारी भांडवलशाहीच्या शक्तींना बळी पडलेल्या लहान पोरक्या बालकांच्या काय गरजा आहेत याचीहि नोंद घेतली आहे. ‘नोकऱ्या आणि सामाजिक धोरण’ या बरील निवेदनाच्या अखेरीस ते म्हणतात :

“शाळेंतील मुलांना जेवण देण्याच्या कांही अपुऱ्या आणि मर्यादित योजना कांही प्रांतिक सरकारांनी कार्यवाहीत आणल्या आहेत. कांही प्रांतांनी केलें आहे त्याप्रमाणे गरीब आणि पोरक्या मुलांची काळजी घेण्याच्या कार्यक्रमावर भर दिला पाहिजे. माझें असें म्हणणें आहे की, वर्तमान आणि भविष्यकालासाठी सामाजिक, आर्थिक गुंतवणूक म्हणून तरुण भिकार्यांची काळजी घेण्यापेक्षा गरीब आणि पोरक्या मुलांची काळजी घेण्याच्या कार्याला बराच बराच क्रम द्यावा लागेल. एवढें म्हटलें म्हणजे माझा दृष्टिकोण स्पष्ट होईल असें मला वाटतें.” (पा. १३१)

किमती, मिळकत, मजुरी, पगार आणि नोकऱ्या या प्रश्नांचा आढावा घेऊन शेवटीं गाडगिळांनी पुन्हा एकदा सत्तेचें खरें स्वरूप काय आहे यावर नेमकें बोट ठेवलें आहे.

“राष्ट्रीय उत्पन्नाचा प्रमाणबाहेर मोठा वांटा ज्यांच्या हातांत राजकीय आणि आर्थिक सत्ता आहे त्यांच्या आणि ज्या वर्गातून राजकीय आणि सामाजिक पुढारी येतात त्या वर्गाच्या वांट्याला जातो.” (पा. २६)

म्हणून आता गाडगिळांची राजकीय सत्ता, तिचें वर्गीय स्वरूप नोकरशाही आणि लोकशाही इत्यादि प्रश्नासंबंधी काय मतें होतील हें जाणून घणें आवश्यक आहे.

- ७ -

शासनसत्तेच्या प्रश्नाचा म्हणजेच सत्ता कोणत्या वर्गाच्या हातांत आहे, कोणता 'वर्ग' ती राबविण्यासाठी यंत्रणा उभी करतो याचा विचार केल्याशिवाय कोणत्याहि राष्ट्रांतील अर्थव्यवस्थेचा विचार करणें शक्य नाही.

गाडगिळांची ख्याती राजकीय चळवळ करणारे म्हणून नव्हती तर अर्थशास्त्रज्ञ आणि शिक्षणतज्ञ म्हणून होती. त्यावरून सर्वसाधारण समजूत अशी आहे की, नियोजनासंबंधीच्या आणि अर्थशास्त्रावरील आपल्या लिखाणांत त्यांनी राजकीय प्रश्न निर्माण केले नसतील. परंतु ही समजूत चुकीची आहे. नियोजन-मंडळाला सादर केलेल्या आपल्या निवेदनांतहि त्यांनी आपलें असें स्पष्ट मत मांडलें आहे की, शासन-सत्ता, वर्गीय सत्ता, नोकरशाही, लोकशाही क्रांतीची गरज इत्यादि गोष्टींचा विचार केल्याशिवाय एकंदर देशासाठी सर्व जनतेचें हित डोळ्यासमोर ठेवून नियोजनाचा आराखडा तयार करतांच येणार नाही. या प्रश्नावर एखादें स्वतंत्र निवेदन त्यांनी नियोजन-मंडळाला सादर केलें नाही. परंतु आपले अर्थविषयक सिद्धान्त आणि नियोजनाचें अंतिम यश त्यांनी या मूलभूत प्रश्नाशीं निगडित केलें आहे. वर्ग संबंधांचें अत्यंत स्पष्ट दर्शन अर्थशास्त्रच घडवितें आणि गाडगीळ आपल्या क्षेत्रांत आणि विशेषतः अर्थशास्त्रांत खऱ्या अर्थाने शास्त्रवत्ते असल्याने त्यांना या महत्त्वाच्या प्रश्नाकडे डोळेझाक करणें शक्यच नव्हतें. याबद्दलची आपली मूलभूत भूमिका त्यांनी खालीलप्रमाणे मांडली आहे.

‘तिसरी पंचवर्षिक योजना कशी असावी?’ या आपल्या सुप्रसिद्ध प्रबंधांत गाडगीळ म्हणतात :

“देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे प्रश्न हे मूलतः राजकीय-आर्थिक प्रश्न आहेत हें मान्य करण्याची भारतीय अर्थशास्त्रज्ञांची परंपरा आहे. या सिद्धान्तांत वसाहतिक राजसत्तेचें रूपांतर स्वतंत्र राजसत्तेत झाल्याने कांहीहि फरक होत नाही. कोणत्याहि राष्ट्रांत ज्या वर्गाच्या

हातांत प्रत्यक्ष सत्ता असेल त्याच वर्गाच्या हिताच्या दृष्टीने धोरणें आखलीं जातात. या संदर्भांत आपण असें म्हणणें योग्य होईल की, आज भारतांतील सर्व सत्ता आधुनिक संघटित उद्योगपति आणि व्यापारी वर्ग यांच्या हातांत आहे. सर्व आर्थिक धोरणें, त्यांचा घोषित हेतु कांहीहि असो, या वर्गाचा फायदा होईल याच दृष्टीने कार्यवाहीत आणण्यांत आली आहेत.” (पा. १४८).

प्रश्नाची या पद्धतीने मांडणी करून गाडगिळांनी जनतेचें सार्व-भौमत्व, लोकशाहीवादी जनतेने सत्तेचा वापर करणें इत्यादि सर्व प्रकारची फसवी भाषा आणि कल्याणकारी राज्याची कल्पना उधळून लावली आहे.

आजपर्यंत असें सांगितलें गेलें की, वर्ग, वर्ग-लढा, वर्गीय-सत्ता, भांडवलदार आणि मक्तेदार भांडवलदार यांनी शासनसंस्थेचा उपयोग स्वतःच्या हितासाठी करणें ही सर्व भाषा दुष्ट कम्युनिस्टांची असते. म्हणून गाडगिळांच्या सारख्या सुप्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञाचे आणि एक-वेळच्या भारताच्या नियोजन-प्रमुखाचे यावद्दलचे विचार काय होते हें समजून घेणें योग्य होईल. आपले मूलभूत विचार मांडतांना ते पुढे म्हणतात :

“एका गोष्टीची नोंद घेणें आवश्यक आहे. खरी सत्ता तुलनात्मक दृष्टीने लहान गटाच्या हातांत असून या गटांत प्रवेश मिळविणें जास्त जास्त विकट होत चाललें आहे. या विशिष्ट गटांतहि प्रभुत्वाचें जास्त जास्त केंद्रीकरण होत आहे. आणि निर्णायक सत्ता अत्यंत संकुचित पाया असलेल्या कांही शेकडे लोकांच्या हातांत जाऊन बसली आहे. भारताचा सामाजिक इतिहास एका नव्या कालखंडांत प्रवेश करित आहे असें वाटतें. भटभिक्षुक, बुद्धिजीवी आणि लढाऊ जाती यांची पूर्वीची मक्तेदारी फार मोठ्या प्रमाणावर मोडून काढण्यांत आली आहे. त्याऐवजी आता राजकीय आणि आर्थिक सत्ता, परंपरागत व्यापारी जमातींतील निवडक विभागांच्या हातांत जास्त जास्त प्रमाणांत केंद्रित होत आहे.” (पा. १४८)

याचा अर्थ भारतांतील राजसत्ता सरकारी-मक्तेदारी भांडवलशाही अवस्थेला जाऊन पोचली आहे, ज्या अवेस्थेत मक्तेदारांचे प्रतिनिधि उघडपणे सरकारी सत्तास्थानीं जाऊन बसतात आणि मंत्रिपदांची वांटणी मक्तेदारी घराण्यांत होत राहते, असा करावयाचा काय ? अजून तरी भारतांत अशी परिस्थिति नाही. युरोपांतील राष्ट्रांप्रमाणे किंवा अमेरिकेंतल्या प्रमाणे भारतांचा राष्ट्रपति, प्रधानमंत्री, अर्थमंत्री आणि गृहमंत्री आणि इतर मंत्र्यांच्या जागा अजून तरी प्रत्यक्षपणे मक्तेदारी घराणीं किंवा वडे व्यापारी यांच्या कुटुंबियांतून भरल्या जात नाहीत. याचें एक कारण असें आहे की, भांडवलशाहीने आणि खास करून मक्तेदारी भांडवलशाहीने अजूनहि उत्पादन, विनिमय आणि वांटप याचीं सर्व क्षेत्रें व्यापून टाकलेलीं नाहीत आणि प्रगत भांडवलशाही राष्ट्रांप्रमाणे राष्ट्रीय उत्पादन फार मोठ्या प्रमाणांत भांडवलशाही पद्धतीने होत नाही.

भारतांतील भांडवलशाही, राजकीय मक्तेदारी भांडवलशाहीप्रमाणे शासनांत पूर्णपणे एकरूप न होतांहि शासन-सत्तेचा उपयोग, कष्टकरी जनतेवर दडपशाही करण्याचें व तिची पिळवणूक करण्याचें साधन म्हणून करतेच. भांडवलशाहीपूर्व किंवा सरंजामशाही कालांत जीं कामें भारतांतील राज्यकर्त्या जातींकडून केलीं जात तींच कामें आता नवा वर्ग, भांडवलदार वर्ग, आपल्या खेडेविभागांतील जातवाल्यांच्या साहाय्याने पार पाडतो. गाडगीळ आमची भाषा वापरीत नाहीत हें खरें, परंतु त्यांचें विवेचन आणि वर्गीय चित्रण जवळ जवळ आम्ही करतो तसेंच आहे.

भारतांत अजून शासन-सत्तेतील उच्चपदस्थ व्यक्ति आणि पिळगान्या वर्गांतील वरिष्ठ व्यक्ति या एकरूप कां झाल्या नाहीत याचें विवेचन करतांना गाडगीळ लिहितात :

“आजची परिस्थिति अस्थिर आहे. मोठ्या उद्योगपतींनी उघडपणें सत्ता गाजविणें ही गोष्ट अद्याप होऊं शकत नाही. जनहिताच्या आणि समाजवादाच्या घोषणांची आणि त्या दिशेने थोडी फार प्रत्यक्ष कृति व्हावी म्हणून दडपण आणण्याची आज गरज आहे. अन्नधान्याचा

व्यापार ताव्यांत घेणें यासारखी धोरणें राबविण्यांत जो भोंगळपणा आलेला दिसतो तो अननुभवाचा परिणाम नसून अनिच्छेने स्वीकाराव्या लागलेल्या धोरणांची परिणामकारक अंमलबजावणी झाली, तर त्यामुळे प्रभुत्व असलेल्या हित-संबंधांना धोका पोचेल, तेव्हा तसें होऊं नये या प्रत्यक्ष किंवा सुप्त इच्छेचा तो परिणाम असावा. या घोषणांची कार्यवाही तुलनात्मक दृष्टीने जमीन आणि शेती यांसारख्या निरुपद्रवी क्षेत्रांतच होत आहे. परंतु ही कार्यवाही नेहमी तेवढ्याच क्षेत्रांत मर्यादित ठेवतां येईल अशी खात्री देतां येत नाही.” (पा. १४८)

भारताचा आर्थिक विकास लोकशाही मार्गाने व्हावा ही ‘नाझ-लाजाने स्वीकारावी लागलेली’ जनतेची मागणी उघडून लावण्यासाठी जमीनदार-भांडवलदार हितसंबंध ती कार्यवाहींत आणली जाण्याच्या मार्गांत यशस्वीपणे जे अडथळे निर्माण करतात त्यामागील सत्य अशा रीतीने उघड झालें आहे. देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे असणारे रांची, दुर्गापूर, भोपाळ आणि हरिद्वार येथील हेवी इलेक्ट्रिकल्सचे सार्वजनिक क्षेत्रांतील कारखाने ‘योजने’-प्रमाणे चालत नाहीत यावरून हेंच सिद्ध होतें की, मोठे उद्योगपति आणि मक्तेदारी-भांडवलशाही हितसंबंध, सार्वजनिक क्षेत्रांतील उद्योग यशस्वी होण्याच्या मार्गांत अडथळे निर्माण करतात हें गाड-गिळांनी केलेलें विश्लेषण बरोबर आहे.

अर्थव्यवस्था आणि शासनसंस्था यांचा पाया वर्गीय असतो हें स्पष्ट केल्यानंतर गाडगिळांनी ही शासन-यंत्रणा कोण चालविते हा महत्त्वाचा प्रश्न निर्माण केला आहे. निवडलेल्या प्रतिनिधींची बनलेली एक विधि-सभा असते, खासगार, मंत्री वगैरे व्यक्तीहि असतात. बहुसंख्य खासदार आणि आमदार, जो वर्ग सामाजिक, आर्थिक रचनेंत आर्थिक-दृष्ट्या बलिष्ठ असतो त्यांच्याच हितसंबंधांचें प्रतिनिधित्व करतात. परंतु तेहि शासनयंत्रणा चालवीत नाहीत. निवडून आलेले खासदार, आमदार कायदे करतात आणि धोरणासंबंधीचे निर्णय घेतात परंतु, या निर्णयाची अंमलबजावणी करणें, नेमणूक केलेल्या, पगारी, कायम स्वरूपाच्या नोकरशाहीच्या हातीं असते. ही नोकरशाही कोणाचें

प्रतिनिधित्व करते ? ती पिळणाऱ्या वर्गाचें प्रतिनिधित्व करते आणि नियोजित धोरणाच्या बाबतींत जनतेने लोकशाही पद्धतीने हस्तक्षेप करणें आणि नियोजन यशस्वी करणें आणि नियोजन करण्यासाठी आवश्यक लागणारीं धोरणें आणि प्रत्यक्ष काम यांची योग्य जुळणी करणें ती अशक्य करून टाकते.

“अशा तऱ्हेची जुळणी करणें की, ज्यामुळे सुसंगत धोरण-यंत्रणा अपरिहार्यपणें विकसित होईल. सर्वसामान्य हितसंबंधांच्या विरुद्ध कृति करणें भाग पडेल आणि ज्यामुळे वैयक्तिक बाबतींत वशिलेबाजी व लवाडी करणें पुष्कळच कठीण जाईल, एवढेंच नव्हे तर वैयक्तिक अधिकाऱ्यांची संख्या आणि त्यांचे अधिकारहि कमी होतील. सरकारी खात्यांची जुळणी त्यांचीं कामें सोपी करणें, आणि कामाचें विकेंद्रीकरण याला वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या गोटांत पाठिंबा मिळण्याची शक्यता नाही. आणि हल्लीच्या काळांत तर हे वरिष्ठ अधिकारी आणि संघटित उद्योग यांच्यांत अत्यंत घनिष्ठ संबंध निर्माण होत आहेत.” (पा. १४६)

आज भारतांत अस्तित्वांत असलेल्या तांत्रिक लोकशाहीच्या बुरख्याखाली खरी लोकशाही उधळून लावणारी नोकरशाही हीच त्या खऱ्या लोकशाहीच्या मार्गातील सर्वांत मोठा अडथळा आहे.

नियोजन यशस्वी व्हावयाचें तर तें विकेंद्रित असलें पाहिजे आणि त्याची आखणी करण्यांत आणि राबवून तें यशस्वी करण्यांत जनतेला सहभागी करून घेतलें पाहिजे. पुष्कळ समाजवादी देशांतून ही गोष्ट करण्यांत आली आहे. गाडगिळांनीहि रशिया, युगोस्लाव्हिया, चीन इत्यादींचींच उदाहरणें दिलीं आहेत. भारतांत असें केलें तर “संघटित उद्योगांचें आणि वरिष्ठ नोकरशाहीचें आज जें राजकीय, आर्थिक दडपण आहे त्याला थोडाफार शह देण्यासाठी याचा उपयोग होईल.” (पा. १५९)

शासनसंस्था, शासनांतील शक्ति बनलेले वर्ग, भांडवलदारांच्या (मोठमोठ्या संघटित उद्योगांच्या) हितासाठी ती सत्ता राबविणारी नोकरशाही, त्याचप्रमाणे नोकरशाहीला काटशह देण्यासाठी जनतेने

सहभागी होणें, आणि एकूण प्रक्रियेचा उपयोग मक्तेदार भांडवलदारांना केवळ आपल्याच वर्गाच्या हितासाठी करतां येऊं नये म्हणून विकेंद्रीकरण आणि मंजूर जेक सहकार्य यांची गरज या प्रश्नांकडे गाडगीळ पुन्हा पुन्हा वळले आहेत.

गाडगीळ आणि दुसरे एक प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ श्री. व्ही. के. आर. व्ही. राव यांनी श्री. सी. डी. देशमुख अर्थमंत्री असतांना त्यांना एक निवेदन दिलें. त्या निवेदनांत त्यांनी मक्तेदारीचें राष्ट्रीयीकरण केल्यानंतर जें सार्वजनिक क्षेत्र निर्माण होईल तें चालविण्यासाठी नव्या शक्ति निर्माण करण्याच्या दृष्टीने काय करावयास पाहिजे हें सांगितलें आहे. त्यांत खालील गोष्टींचा अंतर्भाव केला आहे.

“सार्वजनिक उद्योगासाठी लागणारी नवीं माणसें सरकारी नोकरींत सामील करून घेतां यावीत, त्यांच्या दृष्टींत नवेपण यावा आणि त्यांना योग्य ती संधि मिळावी म्हणून अस्तित्वांत असलेल्या वरिष्ठ सरकारी नोकरांच्या एकसंध आणि साचेबंद यंत्रणेची पुनर्रचना करावी.” (पा. ३५)

हा मजकूर १९५६ सालीं लिहिलेला आहे. सत्ताधारी वर्ग आणि घट्ट बसलेली नोकरशाही यांनी गाडगीळांनी आपल्या निवेदनांत कार्यवाहींत आणण्यासाठी ज्या या व इतर सूचना केल्या होत्या त्या कधीच प्रत्यक्ष व्यवहारांत येऊं दिल्या नाहीत. याचे परिणाम केवळ सार्वजनिक क्षेत्राला भोगावे लागत आहेत असें नव्हे, तर संबंध नियोजनाला आणि अर्थव्यवस्थेला भांडवली अरिष्टाचे अटळ गचके सोसावे लागत आहेत आणि नेहमीप्रमाणे त्याचें ओझें श्रमजीवी जनतेच्या खांद्यावर सरकविण्याचे प्रयत्न होत आहेत. ही परिस्थिति कशी बदलणार आणि कोण बदलणार ?

१९५७ सालीं दुसऱ्यां योजनेच्या भवितव्याची त्याचप्रमाणे आजची पद्धति लोकशाही रचनेच्या उभारणीला योग्य नसल्याने त्यांत बदल करण्यासाठी आपण सुचविलेल्या योजनांची चर्चा करतांना गाडगीळांनी श्रमजीवी जनतेचें प्रतिनिधित्व करणाऱ्या खऱ्या लोकशाही वर्गाधिष्ठित पक्षाच्या आवश्यकतेचा प्रश्न निर्माण केला आहे. ते म्हणतात :

“एक गोष्ट ठामपणे ध्यानांत ठेवली पाहिजे की, आपल्याकडे हुकूमशहा नाही, आपल्याला काय हवे याची नक्की जाणीव असलेली निग्रही व्यक्तींचा लहानसा गटहि नाही किंवा ~~जेव्हा~~ करण्यासाठी विणारा एकसंध पक्षहि नाही. सर्वशक्तिमान वाटणारा काँग्रेस पक्ष हा अनेकविध विचारांचा बनलेला असून तो जनमत आणि जनतेच्या प्रतिक्रिया यांच्या बाबतींत अत्यंत संवेदनाशील आहे. त्याची रचना आणि कार्यपद्धति कम्युनिस्ट राष्ट्रांतील सत्ताधारी पक्षापेक्षा हिंदु समाज पद्धतीशी जास्त मिळतीजुळती आहे. त्यांच्यातील ज्या अनेक कमजोऱ्या वर सांगितल्या त्या विशिष्ट ऐतिहासिक परिस्थितींतून निर्माण झाल्या आहेत. भारतातील कम्युनिस्ट पक्षासकट इतर सर्व राजकीय पक्षांप्रमाणेच काँग्रेस पक्षांत नेतृत्वस्थानी असणाऱ्या व्यक्ति मुख्यतः शहरांतील व्यावसायिक आणि नोकरदार वर्गातून आलेल्या आहेत. गेल्या कांही वर्षांत यांच्यांत आधुनिक उद्योगव्यवसायांत वर्चस्व असलेल्या श्रीमंत वर्गातील आणि सधन व्यापारी वर्गातील व्यक्तींची भर पडली आहे. यांचे जे पूर्वग्रह आणि हितसंबंध आहेत त्यामुळे कळत न कळत ते खरी सामाजिक क्रांति घडवून आणण्यासाठी आवश्यक असणारी पावलें उचलण्याच्या मार्गांत अडथळा निर्माण करतात. सत्ताधारी गटाच्या विशिष्ट वर्गीय रचनेमुळे ते शेतकरी जनतेपासूनहि अलग पडलेले असतात, त्यामुळे त्यांच्या गरजांच्या बाबतींत ते कमी संवेदनाशील असतात आणि शेतकऱ्यांना आपण किती उत्साहित करू शकू याबाबत ते नेहमी साशंक असतात.” (पा. ५९)

अशा रीतीने शास्त्रज्ञ गाडगीळ, अर्थव्यवस्था, राजकारण आणि सामाजिक क्रांति यासंबंधीच्या प्रश्नांचा, एकसंध वर्गीय पक्षाच्या आवश्यकतेसकट, सव बाजूंनी विचार करतांना कचरले नाहीत.

त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्यासंबंधी अनेक बुद्धकांनी लिहिले असले तरी वस्तुस्थिति अशी होती की, ‘गाडगीळ अत्यंत सखोल विचारवंत होते आणि ते प्रत्येक प्रश्नाचा आणि प्रत्येक घटनेचा विचार द्वंद्वात्मक पद्धतीने करीत.’ सामाजिक क्रांति म्हणजे काय याची जाणीव अस-

ल्याने आणि ज्यांचे हितसंबंध खोलवर रुजले आहेत असे वर्ग आपल्या वर्गीय हितसंबंधांना धक्का पोचेल अशा कोणत्याहि बदलाला किती करण आणि सेया करतात हें [माहीत असल्याने तुलनेसाठी आंतर-राष्ट्रीय अनुभव आणि घटना या विचारांत घेण्यासहि त्यांनी मागेपुढे पाहिलें नाही. सोव्हिएट रशियांतील उत्तेजनाचें तत्त्व त्यांना मान्य नव्हतें तरी त्यांची नियोजन पद्धत त्यांना मान्य होती. त्याचप्रमाणे १९५६ सालीं समानतेसाठी सर्वांवरच खडतर जीवन लादण्याची कल्पना त्यांना पसंत होती. आणि त्यासाठी नाखूष हितसंबंधियांविरुद्ध सरकारमार्फत सक्तीचा तसेंच दडपशाहीचा उपयोग करण्याची जरूरी लागली तर त्यालाहि, गाडगिळांची संपूर्ण संमति होती. त्यांच्या नेहमीच्या पद्धतीने याला नियंत्रक यंत्रणा म्हटलें पण खरोखरच त्यांच्या मनांत कोण होते ?

“ आजच्या धंद्यांना शिस्त लावण्यासाठी, उत्पादन-लक्ष्यें पूर्ण करण्यासाठी आणि वाढूं शकणाऱ्या मक्तेदारी कार्यपद्धतीवर बंधने घालण्यासाठी ” गाडगिळांना ‘नियंत्रक यंत्रणेची’ गरज वाटे.
(पान ३३)

अशा प्रकारांना नियंत्रणें, सक्ती, जबरदस्ती वगैरे नांवें देऊन ती कम्युनिस्ट पद्धतीच्या हुकूमशाहीचीं अंगें आहेत म्हणून टीका करणाऱ्यांच्यासाठी गाडगिळांनी बिगर कम्युनिस्ट आणि नियोजनमुक्त अर्थव्यवस्थांची उदाहरणें दिलीं आहेत. ते म्हणतात :

“ पूर्व युरोपांतील अर्थव्यवस्थांशीं तुलना करतां भारतांतील नियोजन-विभाग फार लहान आहे व नियंत्रण ठेवण्याची, वांटपाची वगैरे यंत्रणाहि अत्यंत अपुरी आणि अकार्यक्षम आहे. वस्तुस्थिति अशी आहे की, पश्चिम युरोपांतील ज्या राज्यांची अर्थव्यवस्था नियोजन-मुक्त आहे असें म्हटलें जातें अशा पुष्कळ देशांतील सरकारांजवळ आर्थिक व्यवस्था नियंत्रित करण्याची जेवढी सत्ता आहे त्यापेक्षा भारतांत ती कितीतरी कमी आहे. कराच्या आणि इतर रूपांनी सरकारकडून जमा केल्या जाणाऱ्या राष्ट्रीय संपत्तीचें प्रमाण भारतांत पुष्कळच कमी आहे. सरकारच्या प्रत्यक्ष नियंत्रणाखाली

असणारें क्षेत्रहि तुलनेने पाहतां त्या देशापेक्षा भारतांत लहानच आहे.' (पा. १२)

भारतांत आज भांडवलशाही अर्थव्यवस्था अस्तित्वांत आहे' अशा परिस्थितींत आणि जनतेच्या लोकशाही इच्छेप्रमाणे चालणारी शासनसत्ता अस्तित्वांत नसताना, राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचा आणि जनतेचा उपयोग आपल्या विकासासाठी करूं इच्छिणाऱ्या मक्तेदारी हितसंबंधांचे सक्तीने नियंत्रण करील अशी यंत्रणा अस्तित्वांत असल्याशिवाय नियोजन यशस्वी होणें अशक्य आहे. आणि असें केलें नाही तर ?

“या बाबतींत कांहीच करण्याची आपली तयारी नाही. आजच्या आपल्या अवस्थेचे संभाव्य परिणाम असे होतील की, नियोजनापैकी करांचा आणि सार्वजनिक क्षेत्रांत भांडवल घालण्याचा भाग तेवढा पुरा होईल आणि सहकारी यंत्रणा उभारण्यासाठी आणि विशेषतः आधुनिक उद्योगांच्या कारवायांवर लक्ष ठेवण्यासाठी जरूर ते प्रयत्न केले जाणार नाहीत. त्यामुळे नियोजनांतील निरनिराळीं लक्ष्यें कमी-जास्त प्रमाणांत पूर्ण होतील आणि त्याहिपेक्षा धोकादायक परिणाम म्हणजे सामाजिक उद्दिष्टें साधण्यांत संपूर्णपणें अपयश येईल आणि आजच्या योजनेची कार्यक्षमता आणि भविष्य कोलासाठी 'नियोजन करण्याची राष्ट्राची क्षमता' कमी होईल.” (पा. ३३)

आणि गाडगीळ म्हणाले तसेंच झालें. दुसरी पंचवार्षिक योजना लांबवावी लागली. तिसरी सोडून द्यावी लागली आणि चौथी अजून जन्मालाच आलेली नाही. (नुकतीच जी योजना जाहीर करण्यांत आली आहे ती सुद्धा लवकरच कोलमडून पडेल अशी खात्री बाळगण्यास हरकत नाही.)

अर्थव्यवस्था विस्कळीत झाली आहे आणि कामगारवर्ग तसेंच शेतकरी व मध्यमवर्गीय जनता, सत्ताधारी काँग्रेस पक्षाच्या आणि तो पक्ष ज्या ऐतखाऊ वर्गाचे प्रतिनिधित्व करतो त्या वर्गाच्या सत्ते विरुद्ध बंड करून उभे राहूं लागलेहि आहेत.

ही क्रांति येणार असल्याचें भविष्य गाडगिळांनी १९६० सालीं वर्तविलें होतें. ते म्हणाले होते :

“ नजीकच्या भविष्यांत या देशांत प्रत्यक्ष राजकीय आर्थिक सत्ता हातीं असणारे, मोठमोठे उद्योगपति, वरिष्ठ सरकारी अधिकारी आणि व्यावसायिक गट आणि त्यांनी पाठिंबा दिलेले राजकीय पक्ष एका बाजूला आणि सर्वसामान्य जनता दुसऱ्या बाजूला असा संघर्ष होणें निश्चितपणे अपरिहार्य आहे.” (पा. १६).

या महान संघर्षाचा स्फोट १९६७ सालीं झाला आणि सत्ताधारी काँग्रेस पक्षाला आपली भूमिका बदलावी लागली. त्याबरोबर आतापर्यंत सतत केवळ त्रयस्थ उपदेशकाची भूमिका घेणाऱ्या गाडगिळांनी नियोजन-मंडळाचें अध्यक्षपद स्वीकारण्यास, म्हणजे जवळ जवळ त्याचें नेतृत्व करण्यास संमति दिली. परंतु व्यवहाराच्या आणि कृतीच्या बाबतींत ज्या तत्त्वांचा आणि नियमांचा गाडगिळांनी दीर्घकाळ प्रचार केला आणि सरकार आणि नियोजन मंडळ यांनी त्याप्रमाणे वागावें असें त्यांचें म्हणणें होतें, त्या तत्त्वांना आणि नियमांना मान्यता देणें श्रीमती गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली असलेला सत्ताधारी गट किंवा श्रीमती गांधींचे अनुयायी किंवा प्रस्थापित हितसंबंधी यांपैकी कोणालाच शक्य नव्हतें. नव्या सत्ताधाऱ्यांना सुद्धा निग्रही, बुद्धिवादी, तडजोडविरोधी आणि मक्तेदारी विरोधी असा विचारवंत नियोजन-मंडळाचा उपाध्यक्ष म्हणून नको होता. त्यांना हवा होता एक दरबारी सेवक. तसे गाडगीळ नव्हते. म्हणून ते त्यांना पचवूं शकले नाहीत — त्यांचें अर्थशास्त्र, त्यांचें राजकारण, त्यांचा शुद्ध व्यवहार फार काय अगदी अपरिहार्य कोंडी टाळावी म्हणून कांही वेळेला त्यांनी सुचविलेल्या तडजोडी यांपैकी कांही कांही ते पचवूं शकले नाहीत. आपल्या ठाम मतांना आवर किंवा मुरड घालण्यास ते तयार असत, परंतु मक्तेदारी भांडवलशाहीबाबत त्यांची जी भूमिका होती ती सोडण्यास ते कधीच तयार झाले नाहीत. नोकरशहा, ऐतखाऊ आणि लब्धप्रतिष्ठितांनी लढाई जिंकली आणि तत्त्वनिष्ठ विचारवंताचा पराभव झाला. नियोजन-मंडळा-

पासून गाडगीळ दूर झाले आणि त्याचबरोबर या जगाचाहि त्यांनी निरोप घेतला. आपली लढाई त्यांनी संपविली. भारताची अर्थव्यवस्था आणि राजकारण यांसंबंधी अत्यंत सखोल विवेचन त्यांनी आपल्या निवेदनांतून केलें आहे. त्याच्या रूपाने गाडगीळांनी आपले प्रतिभाशाली विचार मागे ठेवले आहेत. भूतकालीन गुलामगिरीच्या शृंखलांचें व्रण ज्यांचे अजून वुजलेले नाहीत अशा आपल्या नव-स्वतंत्र देशाच्या विकसनशील अर्थव्यवस्थेंत क्रांतिकारी लोकशाहीची प्रस्थापना करण्यासाठी जे झगडत आहेत अशा सर्वांना हे विचार मार्गदर्शक झाल्याशिवाय रहाणार नाहीत.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वतंत्र
५९९६३ • • • निबंध
२९९२ • • • २५/१/७२

प्रस्तावना पृष्ठ पांचवर पहिल्या ओळीत 'रॉबिन्स' ऐवजी 'रॉबिन्सन' आणि पृष्ठ सातवर चौथ्या परिच्छेदांतील तिसऱ्या ओळीत 'लिंग' ऐवजी 'लिंग' असे वाचावे.

REFBK 0018448

REFBK-0018448